

H. NÉMETH ISTVÁN

GONDOLATOK A MAGYARORSZÁGI VÁROSPOLITIKA MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐIRŐL A KORA ÚJKORBAN

Nehéz megítélni, hogy a Magyar Királyság mohácsi veresége milyen következményekkel járt általában az országot, és különösen a magyar városhálózatot tekintve.¹ A XV–XVI. század fordulójára bekövetkezett kedvező piaci fejlemények, a mezővárosi hálózat reményteljes fejlődése, a magyar marhakivitel elősegítő tenyész- rendszer kialakulása és kezdődő virágzása mind arra mutat, hogy az európai áruk alakulása fellendített egy olyan termelőágot (és hozzátehetjük: a magyar bortermelést is ide kell számítani), amely felértékelte a magyar gazdaságot.² Amint arra Szakály Ferenc kutatásai rámutattak, ezek a folyamatok az ország politikai vereségével és széttagolódásával nem álltak meg, sőt előzményeit folytatva, ám idomulva a lassan kialakuló hódoltsági „játékszabályokhoz” — Zimányi Vera szavait idézve — a magyar élőállat (marha, juh) hasznosítására „*nagystílű, árutermelésre beállított szervezet*” jött létre. Miután az élelmiszerek ára nagyobb ütemben növekedtek, mint az iparcikké, ezért a magyar gazdaság szinte önmagától, jelentősebb változások nélkül értékelődött fel. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy az ekkoriban csirájában létrejött országos piac nem szakadt különálló részekre: a királyi Magyarország, a hó-

1 Tanulmányom a felső-magyarországi városszövetség tevékenységét clemző és bemutató disszertációm főbb tanulságaiból, a királyi városhálózat egészére alkalmazható (vagy alkalmazhatónak vélt) általánosításaiból tevődik össze. Igen nehéz és bátor cselekedet a pályája kezdetén álló kutatónak bármilyen téma keretében általánosításokat levonni. Ebben az ünneplést, Gecsényi Lajos volt nagy segítségemre, aki mindig örömmel és szívesen osztotta meg gondolatait fiatalabb kutatókkal — kollégáival. Miután a kora újkori várostörténet az ünneplést által legkutatottabb történettudomány-területek közé tartozik, ezért ezt ez esetben még inkább igaznak vélem. Éppen ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy Gecsényi Lajos e tanulmányomnak akár társszerzője is lehetne, hiszen a városszövetség által megtett politikai lépések hátterétől szolgáló korszak egyik legjobb ismerője és aktív kutatója. Miután az alkalom, amely ünneplésére e tanulmánykötet létrejött a közös alkotásnak e módját nem engedi meg, ezért szeretném egymagam e tanulmánnyal köszönteni Gecsényi Lajost.

2 *Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései.* In: Régészet és várostörténet — tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. Pécs, 1991. (Dunántúli dolgozatok, Történettudományi sorozat C/3.). 15–31. p. *Kubinyi András: Buda és Pest kereskedelme a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján.* In: Történelmi Szemle (= TSz), 36. (1994) 1–52. p.

doltság és a századvégen különállását elnyerő Erdélyi Fejedelemség gazdasági egysége nem tört meg. (Ez nem jelentette természetesen azt, hogy a három különálló állam ne próbálta volna meg a XVI. században virágzó kereskedelmet a maga hasznára megvámoltatni!) Ez nagy mértékben annak volt köszönhető, hogy éppen a megszállt területeken megtermelt árucikkek csupán a királyi Magyarországon keresztül Nyugat-Európa felé vezető utakon át voltak értékesíthetőek. A hódoltsági termelő, az ott élő felvásárló tehát épp oly kevésbé volt nélkülözhető eleme ennek a kereskedelmi hálózatnak, mint a Habsburg kézen lévő területek megbízható kereskedői, akik révén valóban eljuthatott az áru rendeltetési helyére.³

Annak ellenére tehát, hogy a török terjeszkedés nem járt olyan látványos pusztulással, mint azt Szekfű Gyula, elsősorban a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc következményeit tekintve leírta,⁴ az országot mégis jelentős pusztítások érték. Magyarország tartós hadszíntérré vált, és ezen a nagyobb hadjáratok közti békék sem változtattak, ezek csupán a főeregek csatározásaitól (és ami még pusztítóbb következményekkel járt) hosszú időn keresztül való itt táborozásaitól

-
- 3 *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története. 1526–1686. Szerk.: *R. Várkonyi Ágnes*. Bp., 1987. 353–392. p.; *Szakály Ferenc*: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. Agrártörténeti Szemle (= AgTsz), 14. (1972) 356–386. p.; *Szakály Ferenc*: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. In: *Valóság* 31. (1988) 39–51. p.; *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.) (A továbbiakban: *Szakály, Gazd. és társ. változások.*); *Szakály Ferenc*: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. In: *Archívum* 12. (1990) 122–145. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. (A továbbiakban: *Szakály, Zur Kontinuitätsfrage.*) In: *Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege*. Szerk.: *Pickl, Othmar*. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) (A továbbiakban: *Pickl: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege*) 235–272. p.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: *Századok* (= Sz), 127. (1993) 469–484. p.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetési a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttérhez). In: *Sz* 129. (1995) 767–790. p.; *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. (A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében). In: *TSz* 35. (1993) 279–295. p.; *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 18. (1991) 25–36. p.; *Prickler, Harald*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: *Pickl: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege* 71–129. p.
- 4 *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp., 1935². (A továbbiakban: *Hóman–Szekfű*) 393–468. p.

mentesítették a hódoltság és magyarországi területek lakosságát.⁵ A települések felégetése, a falvakban, mezővárosokban és városokban tapasztalható foghíjakra befektetett tőke, a termelési eszközök és a termés feldúlása, elrablása (tegyük hozzá: mindkét részről előforduló gyakorlat), illetve a gazdasági és társadalmi összeköttetések finom hálózatában bekövetkező veszteségek mind csak azt a hasznot apasztották, amit a külkereskedelem előnyeit kihasználó paraszt-polgárság megtermelt és felhalmozott. Az ország magyarlakta területei kikerültek abból az övezetből, amelynek népessége éppen ekkoriban nőtt a korábbi másfélszeresére.⁶

De nemcsak ez okozott beláthatatlan következményeket a magyar gazdaság és társadalom további fejlődésében. Magyarország állandó hadszíntérré vált, a Magyarország egykorú népességének állandó igényévé vált, hogy megszabaduljon idegen hitű hódítóitól, és e történeti tényező mindennaposá válása különösen fontosá vált épp úgy a politikai, mint gazdasági életben. Az ünnepektől, Gecevényi Lajos szavaival élve: „Magyarország fejlődésének következő két évszázadát csupán a hadsereg–háború és gazdaság–társadalom kölcsönhatásában lehet vizsgálni.”⁷ Úgy hisszük, hogy ez a kora újkori magyar társadalom és állam történetének egyik kulcsmondata. Magyarország politikáját, a Habsburg uralkodók elképzeléseiben elfoglalt helyét, alapvető viszonyait a permanens állóháború határozta meg. Ha csupán a kamarai várbirtokok udvarbíráinak számtalan jelentését vennénk figyelembe, az ország helyzetére, gazdasági jellemzőire egyértelműen a „hadi gazdálkodás” szóösszetétel lenne a legkifejezőbb. De nemcsak a várbirtokok váltak e hadi gazdaság részeivé. Az ország egésze azt a célt szolgálta, hogy a terjeszkedő és becsapásaival nyugtot nem hagyó örök ellenféllel (*Erbfeind*) szemben helyt álljon. A Magyar Királyság Nándorfehérvár és Buda elvesztével mindössze egy hosszán elnyúló sávra támaszkodhatott. Az ország azonban korábbi államegységét akkor sem tudta megtartani az Oszmán Birodalommal szemben, amikor még azokkal a területekkel is számolhatott, amelyek immáron ellenfelének adóztak. A védelmi rendszer ellátását pedig a Magyar Királyság egymagában nem fedezhette. Ha erre a déli védelmi vonal birtokában sem volt képes, az ország belsejének elvesztével

5 Vö. a tizenöt éves háború idején tartott országgyűlések rendi panaszai az idegen katonaság pusztításai miatt. A számos példa közül ld.: Monumenta comitalia regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerk.: Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád Bp., 1874–1917. (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály). (A továbbiakban: MOE) 9. köt. 388–391. p., 11. köt. 42–43., 65–66., 281. és 320–326. p., ill. *Kató Sándor*: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig. Győr, 1908.

6 *Szakály*, Gazd. és társ. változások.

7 Uo. 33. p.

még a reményét is feladhatta, hogy önerejéből előteremthesse a védelemhez szükséges pénzt — nem is beszélve egy esetleges visszahódító háború költségeiről.⁸

Noha Magyarország éves jövedelmeit a pénzügyigazgatás szerteágazó volta és a 18. században kiselejtezett forrásanyag hiányában teljes pontossággal nem ismerjük, az eddigi kutatás során születtek olyan számítások, amelyek alkalmasak az ország hadi kiadásainak nagyságrendi rekonstrukciójára. Szekfű Gyula a királyi Magyarország összes jövedelmét a XVI. század második felében maximálisan 750 000 forintra becsülte, míg Kenyeres István újabb kutatásai szerint az ország bevétele még ezt az összeget sem érte el. A magyarországi pénzügyigazgatás 1574 és 1576 között évente átlagosan 624 434, 1584 és 1586 között pedig 548 287 magyar forint nettó bevétellel számolhatott.⁹ Az összeg maga sosem folyt be teljesen a kamarák pénztáráiba, hanem annak nagy részét azonnal helyben használták fel, elsősorban a védelmi rendszer fenntartására, főként a katonaság zsoldjának fizetésére. Szekfű szerint e jövedelemnek legfeljebb a felét fordították a hadsereg finanszírozására,¹⁰ de ez is optimista becslésnek tűnik a Magyar Kamara 1555–1562 között készített számadáskönyvei bejegyzéseinek ismeretében. Eszerint a Magyar Kamara készpénzbevételeinek pusztán 20,4%-át költötték hadi kiadásokra.¹¹ A kamarákba befolyt, és a hadikiadásokra legmagasabb összegként fordított pénzmennyiség azonban a XVI. század közepére–második felére kialakult védelmi rendszer zsoldszükségletének mindössze 25–30%-ra volt elégséges. Ezen túl a török diplomácia, a várerődítések, a hadianyaggyártás és -ellátás, az élelmiszer-utánpótlás, hírszerzés stb. költségeivel még nem csak nem is számolhatunk. A magyarországi védelmi rendszer finanszírozása tehát a Habsburg Birodalom egészének feladatává vált, oly módon, hogy minden egyes tartományra egy-egy magyarországi végvidék jutott, amit neki kellett ellátnia.¹²

8 A Habsburg Birodalom szükségszerű segítségére Szekfű Gyula hívta fel először a figyelmet. *Hóman–Szekfű* 3. köt. 124–161. p. Vö. *Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez*. In: *Keletkutatás 1995:tavaszi* 61–86. p.; *Pálffy Géza: Egy keresztény kortárs a török szultán bevételéről és kiadásairól a hosszú török háború (1593–1606) idején*. In: *Keletkutatás 1995:tavaszi* 105–113. p.

9 *Kenyeres István: A végvárok uradalmainak gazdálkodása a 16. században*. In: *Sz 135. (2001)* 1349–1412., itt 1389–1391. p. (A továbbiakban: *Kenyeres, Uradalmak gazdálkodása*.)

10 *Hóman–Szekfű* 3. köt. 134., 137. p.

11 *Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562*. In: *Sz 116. (1982)* 507–538., 537. p.

12 *Oberleitner, Karl: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564*. In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 22. (1860) 1–231. p.; *Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526–1564)*. Bp., 1888.; (A továbbiakban: *Acsády, M. o. pénzügyei 1526–1564.*) *Szegő Pál: Végváraink szervezete a török*

Az állandó hadjáratok miatt olyan modern kamarai szervezetnek kellett kialakulnia, ami részben előteremthette azt a pénzt, amellyel fent tudták tartani az amúgy is megnövekedett létszámú mezei és végvári katonaságot. 1528-ban a Magyar Kamara, a Pozsonytól távol eső felső-magyarországi területek ellátását pedig eleinte a Werner György vezetése alatt álló kamarai igazgatóság végezte el, majd az 1565–68. évi hadjáratok tapasztalatait felhasználva Schwendi tanácsára külön kamarát hoztak létre, amely Szepesi Kamara néven a 18. század elejéig működött Kassán.¹³ A felső-magyarországi kamarai igazgatóság már a XVI. század közepének hadjáratai idején a hadseregellátás szervezetlensége miatt óriási pénz, élelmiszer és hadianyaghiánnyal küszködött.¹⁴ A zsoldhiány miatt a katonák elégedetlensége például oly nagy volt, hogy a kassai és tokaji német Landsknechtek fegyverrel a kezükben fenyegették meg Wernert. A Kassán állomásozó helyőrségeknek pedig a kamara 1557-ben már egy–másfélévi zsolddal tartozott.¹⁵ A helyzet később

betelepdesétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp., 1911. 211–245. p.; *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica* 58. (1977) 21–45. p.; *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. In: *Keletkutatás 1995: tavasz* 61–86., itt 77–85. p.; *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: *Hadtörténeti Közlemények* 108. (1995) 114–185. p., itt 120–127. p.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). In: *TSz* 38. (1996) (A továbbiakban: *Pálffy*, Védelmi rendszer) 163–217., itt 193–197. p.

- 13 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Közigazgatástörténet I.) (A továbbiakban: *Ember*, Közigazgatástörténet.) 119–148. p., ill. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I., Levéltári leltárak 7.) (A továbbiakban: *Szűcs*, Szepesi Kamara) 7–21. p.
- 14 *Acsády*, M. o. pénzügyei 1526–1564. 173–192. p., ill. *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565–1604). Bp., 1894. 88–133. p. (A továbbiakban: *Acsády*, A pozs. és szep. kamarák).
- 15 A felső-magyarországi katonák kérvényekkel gyakran fordultak a pozsonyi és bécsi kamarai szervekhez több hónapja elmaradt zsoldjukat kérve. A Magyar Kamara a kassai helyőrségnek 1555-ben 13 800, 1558-ban pedig 15 500 magyar forintnyi zsolddal tartozott. Magyar Országos Levéltár (= MOL), Magyar Kincstári Levéltárak (= MKL), Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztraturája, Litterae ad Cameram exaratae E 41 (= E 41 Litt. ad Cam.) 1556. No. 34. Horváth Bertalan 1552. évben az erdélyi hadjárat idején Kassán, Gyulán és Váradon szolgált 25–100 lovassal, és még mindig nem jutott hozzá a neki járó zsoldhoz. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1556. No. 52. Príbek János, aki három lóval szolgált Kassán, már 12 hónapja és 23 napja nem kapott zsoldot. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= HKA HFU) RN 7. 1559. február fol. 13. Kerecsényi Miklós kassai katona fél éves elmaradt zsoldját követelte az Udvari Kamarától. Uo. 1559. feb-

sem javult lényegesen. A kamarai igazgatóság ekkori vezetője, Pesthy Ferenc panasszal teli jelentéseinek egyikében nem véletlenül fakadt ki ily elkeseredetten: „*Nem vagyok Isten, hogy minden szükséges dolgot és hiányosságot pótolni tudjak*”.¹⁶ A Szepesi Kamara 1578-ban már több mint 38 000 forintos ki nem fizetett adóssággal küszködött.¹⁷ A kamaráknak csak a század utolsó harmadára sikerült kiépítenie egy olyan ellátási rendszert, amely többé-kevésbé biztosítani tudta a végvárak élelmiszerellátását. Ehhez az is hozzájárult, hogy a nagybirtokos nemesiség ellenállása miatt csak nehezen és fokozatosan lehetett elérni, hogy a várak ellátásában fontos szerepet játszó dézsmajövedelmek állami bérletéről szóló törvényeket az országgyűléseken becikkelyezték.¹⁸

Az ún. hosszú török háború, valamint a Bocskai-felkelés során a hadi kiadások nagyfokú megnövekedésével a központi kormányzati szervek a helyi jövedelemforrásokra még inkább rászorultak, ami nagyban befolyásolta várospolitikai intézkedéseiket. 1606-ban a Habsburg-birodalom törökellenes hadszínterein több mint fél évszázadra hosszú béke, pontosabban a peremvidékre korlátozódott összecsapások korszaka köszöntött be, ami rövid időre csupán az 1660-as években tört meg. A birodalom keleti végein bekövetkező török békét követően a bécsi udvar mind inkább bekapcsolódott az európai nagyhatalmak versengésébe. Korábbi törökellenes politikáját ezért jórészt feladta, és igyekezett az oszmánokkal mindenáron fenntartani a békességet. A magyar hadszíntér ellátására így egyre kevesebb pénz jutott. A királyi őrséggel ellátott végvárak számát redukálták, a katonaság létszáma pedig a korábbi 22 000 főről mintegy 17 000 főre csökkent. A hiányzó katonaságot azzal pótolták, hogy a határmenti területek földesurai egyre jelentősebb mértékben kapcsolódtak be magánhadsergüikkel és különféle mentességek fejében katonáskodó alattvalóikkal, az ún. katonaparasztokkal a török elleni védelemben. A déli területe-

ruár fol. 29. ill. ld. MOL MKL Magyar Kamara Archívuma (= MKA), Miscellanea E 210 (= E 210 Misc.) Militaria 123. t. 6. sz.; ÖStA HKA HFU RN 7. 1559. február fol. 123–124.; uo. 1559. augusztus fol. 217–223.

16 „Ego Deus non sum, ut omnem necessitatem et defectum adimplere possim.” MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. No. 46. Vö. *Acsády*, A pozs. és szep. kamarák 110–133. p.

17 MOL MKL Szepesi Kamarai Levéltár (= SzKL) Minutae (expeditiones camerales) E 244 (= E 244) c/4. 1. köt. fol. 355–356.

18 *Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici*. Szerk.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen Bp., 1899. (A továbbiakban: CJH) 1547:35., 1548:62., 1556:43., 1563:68., 1569:27., 1574:22. tc., *Ila Bálint*: A dézsmá adminisztrációja. In: Levéltári Közlemények (= LK) 18–19. (1940–41) 223–249. p., itt 233. p., ill. MOE 3. köt. 242. p. A nemesség ellenállására ld.: MOE 3. köt. 417., 420., 466. p., CJH 1574:22., 1575:8. tc., ill. 1582-ben MOE 7. köt. 21. p.

ken a vlahok, az ország más területein pedig az egyre szaporodó királyi és magánföldesúri hajdútelepek súlya mind jobban megnőtt. A végvárak rendszere mögötti területnek a XVII. századtól kezdve tehát jóval aktívabban kellett részt vennie a határvédelemben, mint korábban.¹⁹

A magyarországi nemesség a török háborút és a Bocskai-felkelést követően politikailag szintén megerősödött. Törekvései mellett tudhatta a Rudolf trónjára törő Mátyás főherceget, valamint a birodalom cseh és osztrák tartományainak nemességét, akikkel a hajdú-felkelés hatására 1608 elején konföderációt hoztak létre. A nemesi rendek együttes fellépésének köszönhetően 1608. június 25-én Rudolf Mátyás főherceg javára lemondott Magyarország, az osztrák tartományok és Morvaország trónjáról. A valódi nyertesek azonban a szövetkezett rendek voltak, akik két nappal Rudolf lemondását követően most már Mátyás ellen is szövetségre léptek egymással. A magyar rendek pozícióját tovább erősítette a királyi Magyarország – Erdély – Oszmán Birodalom háromszög okozta hatalmi vákuum: a magyarországi rendek Erdélyt, és ezzel együtt az Oszmán Birodalmat a hátuk mögött tudva jóval hatékonyabban léphettek fel a bécsi udvarral szemben, mint osztrák és morvaországi társaik. A magyar főurak — akiknek súlya a XVI. század végére, majd a XVII. században még inkább megerősödött — hozzászórtak az önálló cselekvéshez, legjobbjaikat erős politikai és közjogi érzék jellemezte. A megyei életben belül korábban megszerzett pozícióik a XVI–XVII. században csak tovább erősödtek. Ebben nagy hatással volt a török elleni küzdelemben elfoglalt szerepük, amely még szilárdabbá tette a nagybirtok szervitori hálózatát.²⁰

A nemesi párt vezetését tehát az az új nemesi réteg vette át, ami a középnemesi rétegre abszolút befolyást szerzett, a Habsburg családi viszály közepette a lehető legjobb helyet vívta ki magának, Erdély és az Oszmán Birodalom személyében je-

19 *Vökl, Ekkehard*: Militärgrenze und „Statuta Valachorum”. Die österreichische Militärgrenze. In: Geschichte und Auswirkungen. Szerk.: Ernst, Gerhard. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.) 9–24. p.; *Kaser, Karl*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisation der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Graz, 1986.; *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. (Magyar Történeti Tanulmányok 2.); *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. In: Sz 94. (1960) 286–302. p.; *Rúzsás Lajos*: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVII–XVIII. században. Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1967–1968.” c. kötetéből. Bp., 1968. 225–254. p.; *Pálffy*, Védelmi rendszer 163–217. p., itt 192–207. p.

20 *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.)

lentős külpolitikai háttérrel, és az országon belül számottevő haderővel rendelkezett: ennek létszámát és jelentőségét éppen a vezető politikai körök külpolitikai ambíciói növelték tovább.²¹ A nemesi egységet az az új típusú gazdálkodó-nagybirtokos főnemesség teremtette meg tehát, amely allódiumi révén a legnagyobb mértékben bekapcsolódott a nagy hasznot hozó áruterelésbe és az országon belül a külkereskedelemben a városok legveszélyesebb konkurenseivé nőttek ki magukat. A Bocskai halálát követő korszak meghatározó egyéniségei (Illésházy István, Pálffy Pál, Esterházy Miklós és Pál) a kor *homo novus*ainak gazdasági törekvéseinek szellemében minden lehetőséget megragadtak, hogy birtokaikat a kereskedésből származó jövedelmeket segítségül hívva újabakkal kerekítsék ki. A XVII. század második felében pedig a nemesi párt immáron ideológiailag is kiművelt vezetője, Zrínyi Miklós olyan kereskedelmi hálózatot épített ki birtokain, amely még a ma emberét is méltán készítheti elismerésre.²² Ne tévesszen meg tehát minket a nemességnek a Bocskai-felkelésben követett politikája, amikor a birodalom más részeivel ellentétben a magyar rendi vezetők (az ellenreformáció elleni harc jegyében) a szabad királyi városokat is megnyerték szövetségeseiknek.²³ Valódi törekvéseiket jól tükrözi az 1608. évi koronázás után hozott városellenes törvények sora, majd a XVII. század törvényei, amelyek mind-mind saját közjogi és gazdasági pozícióikat erősítették meg.

-
- 21 *Benda Kálmán*: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján. In: TSz 27. (1984) 445–479. p. (A továbbiakban: *Benda*, Abszolútizmus-nemesség.) itt 463–468. p.
- 22 *Kiss István, N.*: Nagybirtokok áruterelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (= MMMK), 4. (1968) 135–156. p.; ill. *Kiss István, N.*: Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Szerk.: Bog, Ingomar. Köln-Wien, 1971. 451–482. p. (A továbbiakban: *N. Kiss*: Die Rolle der Magnaten.); *Zimányi Vera*: Adalékok a Batthyányiak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. In: AgTSz 3. (1961) 60–84. p.; *Pach Zsigmond Pál*: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. In: TSz 25. (1982) 373–403. p., itt 380–391. p.; *Acsády Ignác*: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp., 1889., 62–63. p., itt 69–70. p.; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján. Bp., 1884. 147. p.; *Kubinyi, András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolevanötödik születésnapjára. Szerk.: Pamer Nóra. [Bp.,] 1994. (Művészettörténet — Műemlékvédelem 6.) 263–292. p.; *Thallóczy Lajos*: Csömöri Zay Ferenc (1505–1570). Bp., 1885. 3. p.; *Tukáts Sándor*: Dobó Ferenc generális. In: *Uő.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 299–343. p., itt 304. p.; *Iványi Emma*: Adalék a XVII. századi marhakereskedés történetéhez. In: AgTSz 12. (1970) 486–489. p.
- 23 *Benda*, Abszolútizmus-nemesség 445–479. p., itt 468–470. p.

Az e tényezők alakította politikai helyzet kétféle hatással volt a városokra. Egyfelől a nemesi rend fölénye tovább nőtt, a városoké viszont egyre csökkent. A megváltozott politikai szituációban minden olyan lehetőséget fel kellett kutatni, amely segítségével az országon belüli erőforrásokat minél inkább ki lehetett használni. Ezek egyike volt a városoktól várható jövedelem, amit a városok számának növelésével, a szabad királyi városok önkormányzatának minél szigorúbb (elsősorban pénzügyi) ellenőrzésével, valamint adóik emelésével mind jobban ki akartak aknázni. Magyarország XVII. századi városfejlődésének politikai jellemzői e két — látszólag egymásnak is ellentmondó — tényező meghatározottságában alakultak ki. A szabad királyi városok politikai befolyását a nagybirtokosok uralta nemesi rend gazdasági és közjogi, gazdaságukat és a központi kormányzathoz fűződő viszonyukat pedig döntően a külpolitikai törekvések miatt körülhatárolt finansiális érdekek határozták meg.

A bécsi udvar várospolitikáját tehát ez a két tényező befolyásolta leginkább. Politikájuk kettőssége éppen a rendekkel folytatott alkudozásokban tűnik ki a legjobban. Egyfelől a vezető körök mindenkor érdekeltek voltak abban, hogy minél több település váljon szabad királyi várossá. A városokat ugyanis jóval közvetlenebbül kormányozhatták, jövedelmeikkel korlátlanabban rendelkezhetek, mint a vármegegyék adójával. Mindemellett mivel a városi rangot elnyerő település korábban általában egy-egy nagybirtokos jövedelmeit növelte, ezáltal a nagybirtokos nemesség politikai tekintélye is csökkenhetett. A szabad királyi városi rang egyben arra is feljogosította ezeket a településeket, hogy a király meghívóját megkapva részt vegyenek az országgyűléseken, ahol egyenkénti szavazati joggal rendelkeztek. Ez az uralkodó számára azt jelentette, hogy a rendi gyűléseken tapasztalható nemesi ellenzék ereje kis mértékben ellensúlyozhatóvá válhatott.

Az udvar ilyen irányú törekvései a városok országgyűlési részvételében és a szabad királyi városi rang adományozásában jól kitűnnek. Annak ellenére, hogy a rendek számtalan országgyűlésen törvényekben rögzítették, hogy kizárólag az ő beleegyezésükkel emelhető egy-egy település szabad királyi várossá,²⁴ a XVII. század folyamán mind több település vált szabad királyi várossá. Modor kiváltságait 1577-ben és 1582-ben erősítették meg, majd 1599-ben (a nemesség körében óriási megrökönyödést keltve) országgyűlési meghívót kapott, ami súlyosan sértette a korábbi birtokos, a későbbi nádor, Illésházy István érdekeit. A század során Kőszeg, Kismarton, Késmárk, Breznóbánya, Ruszt, Szentgyörgy, Bazin, Korpo-

24 CJH kc. 1608:6. tc. § 3., ku. 1608:57. tc. § 11.

na, Kapronca, Trencsén, Varasd, Kőrös majd 1687-ben Szatmárnémeti kaptak országgyűlési meghívókat, vagy alkottak törvényt szabad királyi városi rangjukról.²⁵

A kamara törekvései, miszerint minél több várost igyekeztek saját maguk alá vonni, vagyis a szabad királyi városi rangot átadni, Korpona, Breznóbánya és Zólyom városok esetével jól szemléltethető. A három város 1602-ben vármegyéjükkel perbe keveredtek. A per tárgya az volt, hogy a három település dikát fizet-e a vármegyének, avagy szabad királyi városok révén taxával tartozik-e a kamarának. A központi kormányzat érdekei a vitás ügyben tett ajánlásukból egyértelműen kiviláglanak. Mind a pozsonyi Magyar, mind pedig a bécsi Udvari Kamara úgy vélekedett, hogy privilégiumai folytán a három települést egyértelműen szabad királyi városnak kell tekinteni. Annál is inkább, mivel ha a vármegyének dikát fizetnek, akkor mindössze néhány száz forint jövedelme lesz ebből az uralkodónak, ha azonban szabad királyi városként adóznak, úgy egyrészt a kamara által megállapított (hol több, hol kevesebb) hadiadót, valamint emellett censust is kötelesek fizetni, aminek az összege jóval meghaladja a vármegye által beszedett dika összegét. A kamara tehát egyértelműen *peculium Coronae* oder *Camerguet*ként tartotta számon mindhárom várost, amikről többek között az adók ügyében nem a vármegye, hanem a kamara döntött.²⁶ Az uralkodó városaihoz fűződő érdekeit védte akkor is, amikor az önmagát demográfiailag ellátni képtelen városokba menekülő-költöző jobbágyokat védte a vármegyékkel szemben. Így történt például 1668-ban, amikor Bártfa és Sáros vármegye közötti ügyben a város javára ítélt, és a városok szökött jobbágyokat „kedvezésébe és különleges védelmébe” („*protectionem, et tutelam specialem*”) vette.²⁷

A kora újkori állami várospolitika kettőssége azonban a törvények szövegéből jól kitűnik. Miután az udvar rászorult a nagybirtokos nemesség katonai támogatására, valamint arra a biztos hátorszagra, ami külpolitikai vállalkozásaihoz feltétlenül szükséges volt, az országgyűléseken a városokat szinte kiszolgáltatta a nemességnek. Az 1618., 1635., illetve különösen az 1647. és 1649. évi diéták városellenes törvényei a nemességnek és a vármegyéknek olyan befolyást engedtek a

25 Pásztor József: A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935. 18–32. p.; Jászay Pál: A szabad királyi városok szavazati joga az országgyűlésen. Pest, 1843.; *Fraknoi Vilmos*: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. Bp., 1922. 14–22. p.

26 ÖStA HKA HFU RN 72. 1602. március fol. 134–135., 141–144. Bécs, 1602. május 24.

27 MOL MKL MKA Városi és kamarai iratok E 554 (= E 554 Városi és kam. iratok) Jankovich gyűjt. No. 3965. Bécs, 1668. január 11.

szabad királyi városokban, ami (de iure) mintegy kétségessé tette a városok önálló jogalkotásának létét is.²⁸ I. Lipót abszolutista jellegű intézkedéseiben eleinte például a repartitio kirovását immáron a vármegyék hatáskörébe sorolta, ami a szabad királyi városokra hasonló módon érvényes volt, mint bármelyik földesúri birtokra. E tényezők szorításában a politikumot meghatározó körök a XVII. század abszolutista törekvéseit csupán részlegesen, amolyan közép-kelet európai módon hajthatták végre.

A Magyar Királyság XVI–XVII. századi várospolitikáját általánosan meghatározó tényezők mellett térjünk át annak egyes problémaköreire. Ezek nagy többsége állandónak tekinthető, hiszen a 18. század kormányzatát és alapvető fejlődési irányait jelző 1723. évi országgyűlésen a negyedik rend nevében a magyarországi szabad királyi városok által szerkesztett és benyújtott panaszok nagy többsége még mindig az e diétát megelőző korszakhoz kötődött.²⁹ Jóllehet a felső-magyarországi városszövetség fellépésében egyes területek természetesen nagyobb súlypontot kaptak. Gondolunk itt elsősorban a Kassán nagy létszámban állomásozó katonaságra, továbbá a városok nagyobb hadi terheire, amit főként a városok földrajzi helyzete, Erdélyhez való közelségük okozott. A magyarországi szabad királyi városok közötti együttműködés, a közös politizálást előidéző problémák azonban arra mutatnak, hogy azok a témák, amelyek a városszövetség gyűlésein felmerültek, nem tekinthetők a felső-magyarországi városok speciális gondjainak. A felső-magyarországi városszövetséget, annak tevékenységét így akár bizonyos modellnek is tekinthetjük. Természetesen a kora újkori Magyarország városainak politikáját csupán jóval szélesebb körű, a magyarországi városhálózat egészére kiterjedő vizsgálatok útján lehetne feltárni, mégis eddigi kutatásainkból bizonyos tendenciákra már most rámutathatunk.

A magyarországi várospolitika a XVI–XVII. században szervesen illeszkedett az európai, különösen a közép-kelet európai fejlődésbe. Ez többek között annak tudható be, hogy a bécsi udvar tartományain belül fáziskéséssel ugyan, de megpróbált egyöntetű „belpolitikát” folytatni. A XVI. században ennek még csak nyomai voltak meg, hiszen a birodalom maga oly sokféle gazdasági, társadalmi jellemzőkkel rendelkező tartományból állt, hogy az egyes tartományokkal szemben nem le-

28 Egyebekben elemzésüket ld. *Felhő Ibolya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: LK 24. (1946) 209–267. p.; *Szűcs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp., 1963. (Studia Historica 53.) 97–164. p. (A továbbiakban: *Szűcs*, Städtewesen.)

29 Archív Mesta Košic (= AMK) Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy nadmestského zákonodárstva (= H III/1.) No. 79.

hetett egységes politikát folytatni. A XVII. században az udvar gazdaságpolitikája kezdett immáron egy cél felé fordulni. Ezt nem utolsó sorban az okozta, hogy erre az időszakra alakultak ki azok a nyugat-európai nagyhatalmak, amelyekkel szemben a Habsburgok vezetése alatt álló, de egyre jobban széttagolódo német és közép-kelet európai tartományok háttérben csak akkor tudtak hathatós ellensúlyt képezni, ha (kényszerrel vagy anélkül) egységesen igazodnak a központi elképzelésekhez. A birodalmi várospolitika tehát egyre központosítottabb lett, mind inkább a császár és tanácsosainak nagyhatalmi terveihez kezdett igazodni. (Ugyanez figyelhető meg az egyes fejedelemségeken belül is.) A központi kormányzerveknek közvetlenebbül rendelkezésére álló, és irányítható erőforrásainak (köztük a városok) kormányzásakor emiatt sokkal inkább érvényesültek a Nyugat-Európában már jól bevált abszolutista államelméletek alapján létrehozott módszerek. Ennek hatásai úgy a német városok érdekvédelmi szervezetének (Städtetag) működésében, mint az Ausztriai Ház magyarországi várospolitikájában érvényesültek. A bécsi udvar birodalmi várospolitikája egybeesett azokkal a tendenciákkal, amelyek a nyugat-európai várospolitikát is jellemezték. Az európai főbb várospolitikai trendeket vizsgálatából kitűnik, hogy Nyugat-Európa városainak politikai helyzete sem volt jobb, mint a magyarországiaké, hiszen ott hamarabb és — úgy tűnik — hatékonyabban sikerült a városok állami–uralkodói irányítását, ellenőrzését véghez vinni, mint a Habsburg tartományokban. Az európai államok életét döntően meghatározó politikai körök igyekeztek az állami (királyi) jövedelmeket még jobban felmérni és az országaikban addig meglévő autonómiákat, különállásokat felszámolni. Ezt a tendenciát tapasztalhattuk a fejlett városhálózattal rendelkező Franciaországban, Angliában, de a fejletlenebb Ibériai-félszigeten, vagy Itáliában is. Ezekben az államokban azonban a központból vezényelt gazdaságpolitika a városok gazdasági és társadalmi fejlődésére fejlesztő hatással volt, így a beavatkozást hosszú távon pozitív hatásúnak tekinthetjük. Egyedül a holland-németalföldi városok tudtak olyan pozíciókat megtartani, amelyek gazdasági alapokra helyezett befolyásukat továbbra is fenntarthatták. Kelet-Közép-Európa államaiban az állami ellenőrzés a magyarországihoz hasonló mértékű volt, a nemesi rendek fölénye e téren a régióban szembeszökő. Sőt, a lengyelországi várospolitika még gyengébb volt, mint a magyarországi, a nemesség egyértelműen és vitathatatlanul elnyomta a városokat, képviselőiket még a rendi gyűlésekre is csak kvázi kivételes helyzetben engedték be.³⁰

Az állandó török kihívásnak és a várospolitikát is meghatározó háború–gazdaság, hadsereg–társadalom kapcsolatnak voltak olyan közvetlen összetevői is, amelyek mind Nyugat-Európa, mind pedig a török vazallus román vajdaságokkal szomszédos Lengyelország kapcsán szintúgy megfigyelhető. Magyarországon

ugyanis, e térségekhez hasonlóan, szintén létrejöttek erődvárosok (Festungstadt). Ezek jellegzetes képviselői: Győr, Komárom és Érsekújvár mindvégig mezőváro-

- 30 Franciaországra: Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. La ville classique. Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel. Paris, 1981. illetve vö.: *Chevalier, Bernard*: Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle. Paris, 1982. 101–128. p.; *Barnavi, E.*: Centralisation ou fédéralisme? Les relations entre Paris et les villes à l'époque de la Ligue (1585–1594) In: Revue historique 526. (1978) 335–344. p.; *Mousnier, Roland*: Les institutions de la France sous la monarchie absolue. Paris, 1974.; *Aubert, Félix*: Le Parlement et la ville de Paris au XVIe siècle. In: Revue des Études Historique 71. (1905) 225–247., 337–357., 453–487. p.; *Orest, Ranum*: Les parisiens au XVIIe siècle. Paris, 1973. Itáliára: *Chittolini, Giorgio*: Städte und Regionalstaaten in Mittel- und Oberitalien zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit. In: Res publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat. (Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar am 30./31. März 1987) Szerk.: Dilcher, Gerhard. Berlin, 1988. (Der Staat Beih. 8.) 179–200. p. A Német-római Birodalomra: *Bog, Ingomar*: Betrachtungen zur korporativen Politik der Reichsstädte, Ulm und Oberschwaben. In: Zeitschrift für Geschichte und Kunst 34. (1955). 87–101. p.; *Isemann, Eberhard*: Reichsstadt und Reich an der Wende vom späten Mittelalter zur frühen Neuzeit. In: Mittel und Wege früher Verfassungspolitik. Szerk.: Engel, Josef. Stuttgart, 1979. (Spätmittelalter und frühe Neuzeit 9.) 9–223. p. *Moraw, Peter*: Versuch über die Entstehung des Reichstags. In: Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich. Szerk.: Weber, Hermann. Wiesbaden, 1980. 1–36. p.; *Moraw, Peter*: Reichsstadt, Reich und Königtum im späten Mittelalter. In: Zeitschrift für Historische Forschung 6. (1979) 385–424. p.; *Brady, Thomas A.*: Turning Swiss. Cities and Empire 1450–1550. Cambridge, 1985.; *Schmidt, Georg*: Der Städtetag in der Reichsverfassung. Eine Untersuchung zur korporativen Politik der freien und Reichsstädte in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1984. (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 5., Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte. Mainz 113., Abteilung Universalgeschichte); *Schmidt, Georg*: Die Städte auf dem frühneuzeitlichen Reichstag. In: Vom Städtebund zum Zweckerband. Szerk.: Kirchgässner, Bernhard–Becht, Hans-Peter. Sigmaringen, 1994. (Veröffentlichungen des Süd-westdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 20.) 29–43. p. Csehország: *Pánek, Jaroslav*: Úloha stavovství v předbělohorská dobá 1526–1620. (Vývoj názorů novodobé české historiografie). In: Československý Časopis Historický 25. (1977) 732–761. p.; *Pánek, Jaroslav*: Města v politickém systému předbělohorského českého státu. In: Česká města v 16.–18. století. Szerk.: Pánek, Jaroslav. Praha, 1991. (a továbbiakban: Česká města v 16.–18. století.) 15–39. p.; *Janáček, Josef*: Řemeslná výroba v českých městech v 16. století. Praha, 1961.; *Janáček, Josef*: *Valdštejnův Jičín*. (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovine 17. století). In: Česká města v 16.–18. století. 87–100. p.; Lengyelországra: *Bogucka, Maria–Samsonowicz, Henryk*: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrobiorowej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. A kora újkori várospolitikára: 321–328. p. A fentiekben kívül a közép-európai városokra ld. összefoglalóan: *Wolff, Philippe*: Pouvoir et investissement urbains en Europe occidentale et centrale du XIIIe au XVIIe siècle. In: Investimenti e civiltà urbana secoli XIII–XVIII. Atti della „Nona Settimana di Studi” 22–28 Aprile 1977. Szerk.: Guarducci, Annalisa. Firenze, 1977. 31–90. p.

sok maradtak.³¹ Mellettük bizonyos szabad királyi városok (Kassa, Varasd) olyan főkapitányi központokká alakultak, ahol a letelepedő katonaság immáron nem a városi önkormányzat, hanem a főkapitányok hatáskörébe tartozott. Ezekben a városokban a nagyhatalmú főkapitányok számos olyan területen avatkoztak be a városok életébe, melyek alapvetően sértették a városok jogait. A katonaság feletti bíraskodás a főkapitányt, illetve hadiszékét illették. A városi önkormányzat bíraskodási jogköre a katonaság és a polgárság közötti ún. vegyes ügyekben is csorbát szenvedett, hiszen a városi tanácsnak a katonasággal összetűzésbe kerülő polgártársaik feletti joghatóságban jobb esetben a főkapitánnyal és hadbírájával kellett osztozni, rosszabb esetben a királyi főkapitányok időnként még ezt, az uralkodó által szavatolt és előírt jogot is elvitatták. A városokban a katonaság részére kocsmákat és mézszárszékeket állítottak fel, amelyek jócskán csökkentették a városi bevételeket. A katonákkal együtt olyan kézművesek érkeztek, akik a főkapitány hathatós védelme alatt a városok céhszervezeteitől függetlenül végezhettek mesterségüket. A városi és külvárosi házakban elszállásolt katonák és a polgárság eltérő társadalmi felfogása számtalan összetűzéshez vezetett. A városokban élő katonaság ezzel együtt bizonyos gazdasági előnyöket nyújtott a polgárság számára. A hadsereg ellátásában a kereskedők tevékenyen vettek részt, a helyőrség, valamint a főkapitányi központ katonai és polgári tisztviselőinek magasabb igényei jelentős piacot jelentettek a városi polgárok számára. A főkapitányok jogköre azonban felborította a városok középkorias különállását, falaik közé jelentős erővel rendelkező, az uralkodótól kapott széles jogkörrel felruházott, a polgáritól idegen hatalom hatolt.³²

31 Az európai szakirodalomra részletesen ld.: *Németh István, H.*: Kassai katonák és polgárok a 16. században. A hadsereg társadalmi és közigazgatási hatásai egy kereskedőváros életében. In: LK 68. (1997) 143–198. p. (A továbbiakban: *H. Németh, Kassai katonák-polgárok.*), itt 144–145. p. A magyarországi crődvárosokra ld.: *Gecsényi Lajos: A 16–17. századi magyarországi városfejlesztés kérdéséhez. Az crődváros megjelenése.* In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Szerk.: Kovács Péter, E.–Kalmár János–Molnár László, V. Bp., 1991. 145–158. p., *Kiss István, N.*: Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn (16–17. Jahrhundert). In: Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.) Szerk.: Herrmann, Hans-Walter–Irsigler, Franz. Saarbrücken, 1983. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) 173–198. p.

32 *H. Németh, Kassai katonák-polgárok.* 143–198. p., ill. *Uő.*: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer (1526–1593). In: TSz 42. (2000) 203–243. p. (A továbbiakban: *H. Németh: Végvárak, városok, hadseregszállítók.*), itt 205–213. p.

Az állandó hadiállapot miatt a városok adó és hadi terhei a XVI–XVII. században állandóan emelkedtek. A kezdeti 30–40 000 forintos városi adók (ezek összebevételüket jelentenek), a XVII. század második felére elérték a 170–180 000 forintot is.³³ Ez ugyan az ország szóba jöhető összjövedelmének csekély hányadát tette ki (2–4%),³⁴ de a pénzügyi szervek jelentései szerint ezekre az összegekre a XVII. század közepéig biztosabban számíthattak, mint például a vármegyék adóira. A városok adóterhelését jelentősen növelte az a tény is, hogy adózásukat a XVII. században az uralkodó igyekezett állandóvá tenni. A század második harmadától kezdve ugyanis megszokottá vált, hogy az országgyűlésen megszavazott adókat (melyeket egyébként csak a megszavazás évében szedtek) 2–3 éven át hajtották be.³⁵ Ez a fokozott nyomás vezetett oda, hogy a városok képtelenek voltak adóikat rendszeresen fizetni, és a század utolsó harmadára jelentős hátralékokat halmoztak fel.³⁶ Az egyre növekvő adók mellett a városok kötelesek voltak évente bizonyos meghatározott számú katonát kiállítani, és zsoldjukat fizetni. Ezek a katonák többnyire a közeli végvárakban szolgáltak (a felső-magyarországi városszövetség esetében Kálló, Szatmár, Eger, Ónod, Tokaj). Létszámuk változó volt. A felső-magyarországi városok a XVI. század utolsó negyedéig átlagosan közel 300–500 főt, az 1560–70-es évektől a XVII. század második feléig pedig 200 főt fizettek. Ennek költségei közel megegyeztek a városi adó összegével, s (ne feledjük) az országgyűlésenként kivetett hadiadóval szemben ez állandó megterhelést jelentettek számukra.³⁷

A XVI. században még kialakulóban lévő védelmi rendszer fegyver- és élelemellátásában a városok szintén jelentős szerephez jutottak. A központi kamarai szervek ezekben az években — főként a hadseregellátás szervezetlensége miatt — nagymértékben rászorultak a városok szállításaira és kölcsönöire. Kutatásaink szerint a városok, illetve polgáraik leggyakrabban az állandó pénziánnyal küszködő kamarák működőképességéhez szükséges néhány ezres hiteleket (a Szepesi Kamara esetében 2000–3000 magyar forint) rendszeresen biztosították, de előfordultak

33 *Nagy István*: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. In: LK 66. (1995) 29–51. p., itt 45. p.

34 *Kenyeres*, *Uradalmak gazdálkodása 1389–1391*. p.

35 *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605–1648. Bp., 1929. A Habsburgok uralta Német-római Birodalomra ld.: *Quarthal, Franz*: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

36 Ennek a XVIII. századra kihúzódó hatásait ld.: *Nagy István*: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVII. század első felében. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. (1957) 51–131. p.

37 *H. Németh*: Végvárak, városok, hadseregszállítók 213–216. p.

olyan szituációk, amikor egy-egy hadjárat alkalmával a hiányzó összegeket kellett ilyen hitelekkel előteremteni.

A pénzkölcsönök mellett különösen a fejlettebb ipari háttérrel rendelkező városok hadianyag-, illetve a mezei seregek ruha- és élelmiszerellátását biztosító szállítások fontosságát kell említeni. A kötelezően teljesített hadiszállítások mellett a városok gazdasági elitjét alkotó nagykereskedők szerepét kell kiemelnünk, akik a pénzáttalási rendszerek nehézsége miatt kialakuló havonként adott kölcsönökkel fenntartották a végvárak ellátásának állandóságát, és (kihasználva a nagy létszámú katonaság jelenlétét) olyan felvevőpiachoz jutottak, ahol a külföldön értékesíthetetlen helyi, rosszabb minőségű bort nagy haszonnal értékesíthették.

A felső-magyarországi városok állandó és jelentős mennyiségű hadiszállítási és nagy összegű kölcsönei azonban mindenképpen pozitívumnak tekinthetők. A városok speciális funkcióik alapján biztos háterszágot jelentettek a katonai vezetésnek; szállításaikat lehetőségeik szerint mindig pontosan és gyorsan teljesítették. Kihhasználva azt a feldolgozó-ipari háttérrel, amelyet a céhes kézművesség keretein belül rendelkezésükre állt, fontos szerepük volt az ipari termékek, hadiszer, ruházat és a feldolgozott élelmiszerek (mint például a kenyér) szállításában. E tekintetben még a környező földesurakkal szemben is monopolhelyzetet vívtak ki. A városok és polgáraik bekapcsolódása a hadseregszállításokba olyan potenciális gazdasági erőforrások jelenlétére mutat, amely jelzi, hogy a magyarországi városok a XVI. században a korábbi elképzeléseknél jobb kondíciókkal rendelkeztek.

A városok által adott kölcsönöket és szállításaik ellenértékét azonban a kamara csupán késedelmesen törlesztette, így a kölcsönök hatásai inkább negatív, mint pozitív jellegűek voltak. A XVI. században helyi szinten még így is fontos kiegészítő szerep jutott nekik a hadsereg-ellátásban. A városok politikai befolyása ily módon időben és térben egyaránt korlátozottan érvényesülhetett. A hadsereg-szállítások és hitelek folytán a magyarországi városok szerepe erősödhetett volna, ám szállítási (bármilyen fontosak is voltak) jelentősége a nagybirtokosokhoz (Dobó, Mágóchy, a XVII. században Wesselényi, Csáky, Pálffy, Nádasdi) képest kisebb volt.³⁸ Láthattuk, hogy a XVI–XVII. század fordulójától kezdve a nagybirtokos nemesség a korábbiaknál jóval nagyobb szerepet vállalt a védelmi rendszer fenntartásában, saját katonaságuk felállításával pedig kiküszöbölték azt a hiányt, amit a császári seregek létszámának csökkentése okozott. Hadiszállításaik az állandóság és a mennyiség tekintetében pedig jóval megelőzték a szabad királyi városokat.

38 Mágóchyra ld.: *Németh István, [H.]: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája. A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár.* In: *Sic itur ad Astra* 8. (1994) 1–2. sz. 5–37. p. (A továbbiakban: *H. Németh, Városok és nagybirtokosok.*)

Miután a központi kormányzat a főnemesi rétegre jóval nagyobb mértékben szorult rá, érthető, hogy azok politikai érdekei még inkább meghatározták a rendi országgyűlések politikai viszonyait és várospolitikai tényezőit.³⁹

Érdekeik a városokba költöző nemesség, valamint a nemességet nyert polgárok feletti joghatóság kiterjesztésében is érvényesültek. A vármegyék ugyanis egyre inkább megpróbálták kivonni a városi nemeseket, valamint a nemes polgárokat a városi tanács fennhatósága alól. A probléma gyökerei a XVI. századra nyúlnak vissza és több százból táplálkoztak. Egyfelől a katonasággal egy időben újabb problematikus elem érkezett a szabad királyi városokba. A török által délről észak felé üzött nemesi jogú betelepülők (egy részük éppen a katonasággal együtt érkezett) jelentős számban jelentek meg a városokban. Egyes városok közigazgatási szerepének és biztonságosabb, magasabb szintű életmódot nyújtó szolgáltatásainak következménye volt, hogy a katonaságban nem szolgáló nemesek a korábnál nagyobb számban költöztek a városokba. Mellettük pedig (a kortársak által is világosan elkülönítve) számos városi polgár — természetes szociális igényeit követve — szerzett az uralkodótól címereslevelet, és rendi-jogilag ugyan a nemesség sorai-
ba lépett, ám nagy többségük életmódja, városához fűződő kapcsolata nem sokban változott.⁴⁰ A városokban megjelent nemesség különböző módon ugyan, de a katonához hasonló mértékben csorbította a városi hatóságok jogkörét. A XVI. században hozott törvények ugyan a városok javára szabályozták a helyzetüket, a XVII. század közepén alkotott diéták határozatai szerint a nemeseket azonban szinte teljesen kivették a város hatásköre alól, és a vármegyék alá vonták őket. Ez épp úgy vonatkozott a városi nemesekre, mint a polgári életmódot folytató, de címereslevelet elnyert nemes polgárookra.⁴¹

Ám a valós helyzet ennél jóval árnyaltabb volt. Nem tagadható, hogy számos olyan esettel találkozunk a városi levéltárak anyagában, amikor a vármegyéknek sikerült elérniük, hogy a városi nemesek peres ügyeiben ne a városok, hanem a vármegye ítéljen. A városokba menekülő nemesek nagyobb része azonban a városok statútumai szerint minden évben fizette a városi házukra megállapított adókat, a bor-behozatalnál betartották a városok által megállapított rendelkezéseket, és elfogadták

39 H. Németh: Végváarak, városok, hadseregszállítók. 203–243. p.

40 E réteget jól jellemzik a mezőszegedi Szegedy család tagjai: *Újváry Zsuzsanna, J.*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. A mezőszegedi Szegedi család. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk.: Zimányi Vera Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 33–85. p.

41 *Zimmermann Rezső*: A nemességnek a városokba való költözése a XVI–XVII. században. Nyíregyháza, 1904.; *Szűcs, Städtewesen*. 97–164. p.; *Bessenyei József*: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. Az 1648. évi 78. törvény. In: TSz 33. (1991) 255–263. p.

a városi tanács fennhatóságát. A nemes polgárság esetében még inkább ehhez hasonló tendenciákra figyelhettünk fel. A vármegyék náluk szintén arra törekedtek, hogy ne a város, hanem a főispán ítélkezessen felettük, a vármegyékre rótt adókból, valamint a kiállítandó katonaság fizetésében részt vállaljanak. A városi nemesség azonban ténylegesen — életmódját és felfogását tekintve egyaránt — nem a megyei nemesség, annál inkább a városi polgárság közé tartozott. Nemességük elnyerésével többnyire nem adták fel korábban üzött foglalkozásukat.

A XVII. század közepéig semmilyen jel nem utalt arra, hogy a nemes polgárok a vármegyét ismerték volna el jogos és törvényes fórumuknak, ha valamilyen problémájuk támadt a várossal. A XVII. század közepétől kezdve találkozunk olyan elszigetelt esetekkel, amikor a vármegye kibúvót jelentett a város által elmarasztalt nemes polgár számára. A kialakult politikai helyzet az 1660-as évekre vált olyaná, hogy a városok többnyire kénytelenek voltak megalkudni a pereskedő nemes polgárral, aki mögött a vármegyék egységesen, az esetek egy részében az országgyűlés elé is tárva az ügyet, léptek fel a városok ellen. A nemes polgárok többsége azonban nem kívánt a vármegyék joghatósága alá tartozni, adóikat nem a vármegye, hanem a város pénztárába fizették. Még a 18. század elején is arra hivatkozva utasították el a vármegyei adózás gondolatát, hogy ők a városra és nem a vármegyére esküdtek; elsősorban városi polgárok.⁴² Így tehát a városok egységes politikai fellépésének köszönhetően, illetve a mindennapos gyakorlat szerint a vármegye teljes mértékben nem tudta ezeket a polgárokat, illetve városi birtokaikat saját fennhatósága alá vonni, a városi önkormányzat jogai mégis több területen csorbultak. Ennek jól látható jelei a városokban megjelenő nemesi-főnemesi többszintes házak, valamint a 17–18. század fordulójától a vármegyei hivatalok városi jelenléte. A nemes polgárok esetében pedig többször előfordult, hogy az armális nemesekhez hasonlóan a vármegye adóztatásra, illetve nemesi felkelés esetén fegyveres szolgálatra kötelezte őket.⁴³

A városok gazdaságpolitikája ugyanígy ki volt szolgáltatva az állandó háború hatásainak. A városok politikája és az udvar várospolitikája a „hadsereg-társadalom” mellett a „háború-gazdaság” viszonylatában olyan területeket érintett, amelyek döntően meghatározták a bécsi udvar gazdaságpolitikáját, illetve azt a környezetet, amelyben a városi polgárság kifejtette gazdasági tevékenységét. A felső-magyarországi városszövetség érdekvédelmi tevékenységének egyik legfontosabb

42 Štátny Oblastný Archív v Levoča, Archív mesta Levoča II/177/7.

43 Összefoglalóan ld.: *Németh István, H.: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében.* In: *Korall* 9. (2002. szeptember) 79–106. p.

része éppen a városok polgárainak gazdasági privilégiumainak védelme, illetve a városok fejlődését támogató előjogok biztosítása, maradéktalan védelme, és újabb — elsősorban kereskedelmi — kiváltságok megszerzése volt. E kiváltságokat (melyek részben várossá fejlődésük alapjai is voltak) korábban maradéktalanul sikerült megvédeniük, és újabbakkal kiegészíteniük. A felső-magyarországi városok esetében külkereskedelemben elfoglalt pozícióikat csupán a városszövetség tagjai egymás között tudták veszélyeztetni, és a kora újkort megelőzően ez probléma volt az, amely a városszövetségen belül már ekkor a legnagyobb ellentéteket okozta. A XV–XVI. század fordulójától a meglehetősen élénk külkereskedelemben egyre több olyan versenytárs jelent meg, akik ellen a városszövetség közös fellépésére volt szükség.

A Mohács előtti Magyar Királyság felbomlásával olyan új szituációban kellett a városoknak korábban megszerzett gazdasági helyzetüket megőrizni, vagy legalábbis megfelelő szinten tartani, amely számukra számos téren előnytelennek bizonyult. II. (Jagelló) Lajos halálát követően a I. Szülejmán vezette oszmán haderő hamarosan szétzúzta a középkori Magyarország még fennálló déli határvédelmi rendszerét, így az új zsákmányra magukat rávető török csapatok szabadon, szinte ellenállás nélkül rabolhatták végig a még érintetlen magyarországi területeket. A király halálát követő bizonytalan politikai szituációban a lakosság helyzetét a török becsapásai mellett a belháborúk tovább nehezítették. Az egymás ellen harcoló, megkoronázott uralkodók csapatai pedig válogatás nélkül szerezték be a nekik szükséges dolgokat ott, ahol arra a legkönnyebben mód nyílt. A bizonytalan belpolitikai helyzet mellett, az egymás ellen küzdő trónkövetelőkkel szövetkező szomszédos országok gyakori határzárásai szintén megnehezítették a kereskedők mozgását. A felállított védelmi rendszer, melyben több tízezer katona vett részt, és ellátásukról leginkább annak az országnak kellett gondoskodnia, melyet védett, további problémák forrásává vált, melyek (kényszerből) a városok gazdasági fejlődését, kiváltságaikat még inkább csökkentették.

A felső-magyarországi városszövetség tagjai számára hagyományosan a legfontosabb kereskedelmi partner Lengyelország volt, így különösen ügyeltek arra, hogy a két ország közötti békeszerződésekbe a szabad kereskedelemről szóló passzus megtalálható legyen. Az V. László trónutódlása következtében megromlott lengyel–magyar viszonyt rendező, 1444-ben két évre kötött béketárgyalásokon éppen ezért a városszövetség követői is részt vettek, sőt, nevüket a jótállók között találjuk. A tárgyalásokon sikerült elérniük, hogy a két uralkodó a kereskedők részére szabad közlekedést biztosított.⁴⁴ A mohácsi ütközetet követően

44 *Komoróczy György*: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944. (A továbbiakban: *Komoróczy*, Borkivitelünk.) 156. p.

Szapolyai János házassága révén Habsburg Ferdinánddal szemben a lengyel király támogatását nyerte el. Ennek következtében a Habsburg-párti városok nem számíthattak arra, hogy a lengyelországi vásárokon biztonságban kereskedhetnek, és áruikat nem veszítik el. A megcsappant kereskedelmi forgalom okozta haszonkiesést a lengyelországi városok (a városszövetség hagyományos kereskedelmi partnerei) szintű megéreztek. Emiatt 1531-ben Krakkó és az annak környékén fekvő városok együtt fordultak a felső-magyarországi városokhoz, és együttműködést javasoltak a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelem élénkebbé tétele végett. A lengyelországi városok javaslata szerint Zsigmond lengyel királynál ők, Ferdinándnál pedig a városszövetség kérelmezné az ekkoriban lezárt utak ismételt megnyitását.⁴⁵ 1540-ben hasonló ajánlatot tett a városszövetségnek Andreas Stadnyczky szandeci kapitány, aki a jobb külkereskedelmi forgalom érdekében Serédy Gáspárral kívánt megegyezni.⁴⁶ A következő évtized országgyűlésein többször előfordult, hogy a rendek a lengyelországi kereskedelmi utak szabadabbá tétele érdekében az uralkodók közti megegyezésre törekedtek.⁴⁷ Ezek a problémák a két ország uralkodói közötti békekötések során rendeződtek.⁴⁸ Sőt, a gyakori hadakozások miatt megszaporodott rablók ellen a lengyel és a magyar városok többször léptek fel közösen. 1593-ban például Zamokban gyűltek össze a kislengyelországi és a felső-magyarországi városok, vármegyék és a fontosabb lengyel tisztviselők, hogy az utak forgalmát veszélyeztető rablók ellen hatékony intézkedéseket hozzanak.⁴⁹ A lengyel katonai és igazgatási tisztségeket betöltő nemesek mindössze néhány alkalommal nehezítették meg a magyarországi kereskedők tevékenységét. Nikolaus Spitek bieci várnagy 1611-ben a felső-magyarországi kereskedők által Duklán létesített borlerakaton talált hordókat foglaltatta le, azzal az indokkal, hogy a lengyel országgyűlésen hozott határozatok szerint ilyen méretű hordókat nem lehet az országba hozni. Miután a Szepesi Kamara jelentős harmin-

45 AMK Supplementum H. Listiny, listy a spisy (= H I.) 1547/11. Bártfa, 1531. június 13. A lengyelországi városok károkozásairól: *Hain Gáspár*: Szepességi vagy löcsei krónika (Zipsersische oder Leütschavcrische Chronica vndt Zeit-bcschreibung). Kiadta: Bal Jeromos-Förster Jenő-Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913. (A továbbiakban: *Hain*, Szepességi krónika.) 49. p.

46 Štátny Okresný Archív v Bardejove, Archív mesta Bardejova (= AMB) lajstromozatlan Zmigrod, 1540. szeptember 14.

47 MOE 2. köt. 567. p., 3. köt. 8–9., 14–15., 37., 40. és 255. p.

48 Pl.: MOL Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, Családok személyek iratai, Károlyi család nemzeti levéltára, Károlyi család, Acta publica P 396 5. t. fol. 3–9., 790–793.

49 AMK H I. 4389/103. Zamok, 1593. szeptember 30.

cadtól esett volna el, ha nem lép fel a kereskedők mellett, mind a kamara, mind pedig Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány, és néhai Thurzó György nádor özvegye, Czobor Erzsébet szintúgy a városok segítségére sietettek. A befolyásos támogatók sikerrel léptek fel érdekükben Zsigmond lengyel királynál, aki visszavonta a bieci várnagy által indított keresetet.⁵⁰

A gyakori hadjárások ismert következménye volt a kereskedők fosztogatása, a kereskedelmi utak biztonságának megromlása. A végvári harcok kapcsán ezt a tényezőt vélhetnénk a kora újkori magyarországi kereskedelem legnagyobb akadályának, de a városszövetség panaszai között csupán igen ritkán találkozunk ezzel a problémával. Leggyakrabban még a XVI. század elején és közepén foglalkoztak a városszövetség gyűlésein a katonaság rablásaival, és a városok kifosztott kereskedőinek védelmével.⁵¹ A század közepén a még igen gyenge ellátási hálózattal rendelkező királyi csapatok meg-megisméltődő rablásairól, valamint a Kassára beköltöző katonaság zaklatásairól értesülhetünk a városszövetség gyűlésein megszüvegett panaszokból. 1554-ben Feledy Eusták, három évvel később Dersffy István kassai kapitány, valamint Perényi Gábor huszárai akadályozták a városok kereskedelmét.⁵² A katonaság zaklatásai miatt csupán az 1580-as években megnövelt létszámú kassai helyőrség esetében, valamint elvétve a tizenöt éves háború időszakában találkozhatunk.⁵³ A hadsereg olyan mérvű pusztításaival, amely lényegesen megakasztotta volna a városok kereskedelmét, mindössze a XVII. század utolsó harmadának polgárháborús éveiben találkozhatunk.⁵⁴ Kivételes esetekben történt csak az meg, hogy Bocskai István erdélyi fejedelem 1606-ban lefoglaltatta a magyarországi kereskedők külföldi adósságait saját csapatai számára.⁵⁵

A katonák által kirabolt kereskedőkön túl a városi polgárságot hegyaljai szőlőbirtokaik feldúlása, a szőlőskertek elpusztítása, vagy az értékes termés elrablása sokkal érzékenyebben érintette. Erre a hadjáratok idején számos alkalommal került sor. A Ferdinánd és János király hívei között dúló háborúskodás során a váro-

50 ÖStA HKA HFU RN 113. 1617. április fol. 81., 77., 88. 1617. március 30., RN 114. 1617. augusztus fol. 117–119. 1617. június 22., fol. 118. 1617. június 16.

51 Vö.: MOE 3. köt. 187–188. p. (1548. Pozsony.)

52 AMK Schwarzenbachiana (= Schw.) No. 1714. Bécs, 1554. október 11., No. 1836. Bécs, 1557. március 13., MOL MKL MKA Archivum familiae Nádasdi E 185 Missilcs, Balassi János–Nádasdi Tamás Nyitra, 1557. október 15.

53 AMK H I. 3715/34. Bártfa, 1582. november 10., Tajný archiv (Archivum secretum) B No. 83. Bécs, 1583. február 4., 4718/106. Eperjes, 1597. szeptember 19., 4843/86. Garadna, 1599. szeptember 1., MOE 11. köt. 432. (1605. Korpona.)

54 *Hain*, Szepességi krónika. 385–487. p. passim

55 MOE 12. köt. 208–210. p.

sok birtokaik szőlőtermését szinte minden évben elvesztették. Történt ez annak ellenére, hogy a városszövetség kérésére az uralkodó arra utasította kapitányait, hogy szüret idején minden tőlük telhetőt tegyenek meg a hegyaljai szőlőbirtokok védelme érdekében. 1528-ban, 1529-ben és 1532-ben azonban éppen a király főkapitányainak ügytelensége miatt rabolták el a János-pártiak a városok szőlőtermését, és a kassai János-párti katonák 1539–40-ben is több hordó bort zsákmányoltak.⁵⁶ A városszövetség az ellenkirályok között folytatott hadjáratok idején minden évben kérték a védelmükre kirendelt főkapitányokat, hogy szüret idején védelmezzék meg szőlőik termését.⁵⁷ Az 1670-et követő évek egyik legnagyobb pusztítását, és a lengyelországi borkereskedelem lanyhulását az a rombolás okozta, amikor a császári katonaság a kuruc felkelés központjában fekvő Hegyalja szőlődombjait teljesen letarolta, és nemcsak a bort rabolta el, hanem a szőlőtelepítvényeket is szétdúltak.

A végvárok ellátásában a várak környékének tizedéből származó élelem kiemelkedő szerepet játszott. A kamara éppen ezért a legnagyobb figyelemmel volt arra, hogy a püspökségek dézsmabevételeit a maga számára bérelje ki, és onnan a földesurakat, valamint más birtokosokat kizárja. Igaz, eleinte azzal próbálkozott a kamara, hogy a tizedbérlőket kötelezte arra, hogy megfelelő számú katonákat fogadjanak. Miután azonban ez a rendszer életképtelen volt a kamara bérelte a püspöki tizedeket.⁵⁸ A felső-magyarországi városszövetség polgárságának ellátása érdekében azonban már a század elejétől fogva hagyományosan kibérelte birtokainak tizedjövendelmét.⁵⁹ A Szepesti Kamara, valamint a felső-magyarországi főkapitányok a borbevételek fontossága miatt időnként arra törekedtek, hogy a városok tizedbérléteit megszerezzék.⁶⁰ A nemesi rendek városellenessége egyes időszakokban odáig fajult, hogy a vármegyegyűléseken féltékenyen szüntűgyt az követeltek, hogy a városok birtokainak tizedeit ne a városok, hanem a kamara bérelje.⁶¹ A

56 *Hain*, Szepességi krónika 38., 44., 59., 83. p. AMB lajstromozatlan. Bártfa, 1540. szeptember.

57 AMK H I. 1824/7. Regéc, 1556. augusztus 25., H III/2. for. 4. fol. 7. Kassa, 1565. február 28.

58 MOE 3. köt. 106–107. (1547. Nagyszombat); 179. (1548. Pozsony), 4. köt. 401., 517. (1563. Pozsony), 7. köt. 65., 80. (1582. Pozsony).

59 *Iványi Béla*: Eperjes sz. kir. város levéltára (1245–1519). Szeged, 1931–1932. No. 5070. Eperjes, 1521. június 10. A városszövetség gyűlése a tizedbérlétek ügyében: AMK H I. 2301/91. Eperjes, 1561. június 23.

60 AMK Schw. No. 2199. Kassa, 1560. június, No. 2208. Kassa, 1560. március 18., No. 2211. Kassa, 1560. március, H I. 2925/85. Forró, 1568. augusztus 20., 2925/72. Regéc, 1568. november 2.

61 Eperjes szenátusa a Sáros megyei nemesek követeléseinek hatására kérte a városszövetséget, hogy az ügyben gyűlést hívjanak össze, valamint nyomban menesszenek követeket az cgrí káptalanhoz. AMK H I. 3036/20. Eperjes, 1570. március 5.

városok védve érdekeiket, amint megtehették, rögvest elvitték boraikat a hegyaljai szőlőhegyekről, hogy így térjenek ki az esetleges kényszerdezmálás alól.⁶² Sietségüket Alaghy János, nem éppen hízelgően, így jellemezte: [a kassaiaknak] „zokasok ... *hogy mykor walamy teorwenre ydezik eoket azonnal mentseget keresnek magoknak, Akor kedygh mykor az zeoleonek haznat el kel venny, nem kerdenek tanachot sem kegyelmedteol* [törtéti Kun Balázs kassai alkapitány *N. I.] sem few Capitan uramtol, hanem wgyan el veszik az haznath.*”⁶³

S valóban, a felső-magyarországi városok minden lehetőséget megragadtak, ha szőlőbirtokaik tizedeinek bérletének megváltásáról volt szó, vagy bármilyen indokkal tizedmentessé, „szabaddá” tudták szőlőiket tenni. Kiszében 1582-ben nyerte el a Szepesi Kamara támogatását abban, hogy Hejccén és Ruszván lévő birtokaikra tizedmentességet szerezzenek, két évvel később pedig az összes szabad királyi városnak sikerült elérnie hegyaljai birtokaik szabaddá tételét. A városszövetség érvelésében részben a kamarának adott kölcsöneire (1576-ban a Szepesi Kamara úgy tudta az egri püspökségnek kifizetni a dézsmabérletet, hogy Vas Antal kassai kereskedő adott rá kölcsön⁶⁴), részben kegyes célokra (a városi iskola és az ispotály ellátása), vagy a háború okozta káraikra hivatkoztak.⁶⁵ Ha a városok külső birtokainak tizedbérletét nem is szerezhették meg állandóan, a lakosság közvetlen ellátását biztosító szőlők tizedjövödelmeit „Magyarország szent királyai által régtől fogva elnyert kiváltsággént” egészen 1682-ig maguknál tarthatták. Ekkor a kamara a városokba kinevezett egyházi intézmények számára foglaltatta le, és a városszövetség óvatos tiltakozása ellenére sem engedte át.⁶⁶

A Felső-Magyarország kereskedelmét az a tény is nehezítette, hogy a két ellenkirály egyaránt felismerte: állami jövödelmek közül a harmincadokból szedhető be a legjelentősebb rész. János király hívei egyre-másra emeltek harmincadokat, valamint saját területükön belső vámokat, amelyeken keresztül a kereskedőknek az addig belkereskedelmi forgalomba kerülő termékek eladásából befolyó hasznát jócskán megcsapolták.⁶⁷ A kereskedők helyzete Kassa elfoglalását követően még nehezebbé vált, hiszen az északi országrészeket és a Tiszát összekötő útvonal leg-

62 MOL MKL SzKL Repracsentationes, informationes et instantiac E 254 (= E 254 Repr., inst. ct supp.) 1571. október No. 1. Újhely, 1571. október 9.

63 AMK H II. 1562. Regéc, 1562. február 24.

64 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1576. No. 66. Kassa, 1576. március 21.

65 MOL E 244 Min. 392. köt. fol. 69–70. Kassa, 1582. április 10., fol. 194. Kassa, 1584. március 28., fol. 199–200. Kassa, 1584. április 28., HKA HFU RN 93. 1607. július fol. 190–192.

66 *Hain*, Szepcseégi krónika 484–485. p.

67 AMK H I. 1435/30. Bártfa, 1529. október 16.

fontosabb csomópontja jutott Szapolyai kapitányai kezébe. A város védelmével megbízott Czeczey Lénárd ezt nem hagyhatta kihasználatlanul és a gyanútlan arra utazókat igyekezett minden eszközzel megvédméltatni.⁶⁸ Némethy Ferenc Tokajon állított fel harmincadot, ami ellen a felső-magyarországi városszövetség többször adott be kérelmet az uralkodóhoz, valamint Lazarus von Schwendi főkapitányhoz.⁶⁹ Miután az állami jövedelmek legmeghatározóbb részét a harmincadbevételek jelentették⁷⁰ (noha a középkori Magyar Királyság gazdasági egysége a korszak végéig sosem szűnt meg⁷¹) a középkori Magyar Királyságon belül létrejött, állami önállósággal rendelkező országok között húzódo határok mentén mindegyik állam létrehozta saját harmincadhálózatát. A XVI. század közepén a Felső-Magyarországon már korábban felállított harmincadok mellett mindössze a sztropkói, varannói és a homonnai számított újnak,⁷² a Szepesi Kamara húsz évvel később már komoly hálózatot épített ki. Ennek okát a kamara 1575-ben írt opinója egyértelművé teszi: a végvárak ellátása miatt a harmincadbevételeket haladéktalanul növelni kell, de ezt nem a harmincadtételek megemelásával, hanem az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság felé kiépített sűrű harmincadszervezettel lehet a legjobban teljesíteni.⁷³ Bevezetése számos problémával járt, hiszen a korábban nem létező vámok igen szokatlanok voltak az Erdély, a hódoltság és a királyi Magyarország közötti kereskedelemben érdekelteknek, és miután eleinte ez meglehetősen szabályozatlan volt, számos visszaéléshez vezetett. A hódoltság peremterületén élő, vegyes adóztatás alá eső települések lakosságának vámolttatása pedig szinte megoldhatatlan kérdés elé állította a kamara vezetőit, hiszen elméletileg az innen származó kereskedők a

68 Hain Gáspár krónikája szerint a löcseiek 1536-ban Basó Mátyás, Perényi Péter, Bocza Mátyás rabló katonái miatt nem merték a környék vásáraitra elmenni. *Hain*, Szepességi krónika. 76–77. p. Más adatok erre: AMK Schw. 1547. Lőcse, 1531. február 23., AMB lajstromozatlan. Eperjes, 1541. október 31. 1542-ben Fráter György embeci, valamint Balassa Menyhért katonái a bártfai kereskedőktől több mint 3000 forint értékű árut koboztak el Gyarmat környékén, miközben egy-egy kereskedő is életét vesztette a rajtaütés közben. Uo. Bártfa, 1542. március 11.

69 Štátny Oblastný Archív v Prešove, Archív mesta Prešov No. 5132.

70 *Kenyeres*, Uradalmak gazdálkodása 1388–1392. p.

71 *Szakály*, Zur Kontinuitätsfrage.

72 MOL E 554 Városi és kam. i. Fol. Lat. 1313. fol. 363–368. Eperjes, 1554. október 30.

73 MOE 5. köt. 86. p. (1567. Pozsony); MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 72–74. Kassa, 1575. szeptember 17., MOE 7. köt. 180–181. p. (1587. Pozsony.)

Magyar Királysághoz tartoztak.⁷⁴ Az ország három részre szakadásának előnytelen hatásait a felső-magyarországi városszövetség tagjai szintúgy megérezték, elsősorban akkor, mikor az erdélyi fejedelmek területfoglalásai miatt egyes városok ideiglenesen nem Magyarország, hanem Erdély részévé váltak. Kereskedők számára ez súlyos veszteségekkel járt, ezért a békatárgyalásokon, valamint a békeszerződések esetleges megszegésekor élénken tiltakoztak ez ellen.⁷⁵

Ennek ellenére 1574 és 1576 között a Szepesi Kamarának évente közel 22 000 forintnyi jövedelmet hoztak a régiekkel jócskán kibővített harmincadhelyek.⁷⁶ A következő évtizedekben az innen befolyó jövedelmek tovább nőttek: 1584-ben 44 439, 1585-ben 34 383 forint jövedelmet jegyeztek fel az Udvari Kamara számvívői. Sőt a tizenötéves háború ínséges időszakából visszatekintő kamarai tanácsosok szerint a kereskedelem fénykorszakában a vámbevételek akár az 50 000 forintot is elérhették. A háború időtartama alatt ugyanis a harmincadok jövedelme erősen visszaesett, 1597-ben mindössze 14 000 forint volt.⁷⁷ A harmincadbevételek volumenükben a következő években sem csökkentek. A századfordulót lezáró nagy törökellenes háborút követően ugyan a bevételek csökkentek, de az előző század hetvenes éveikhez képest nagy elmaradásokat nem tapasztalhatunk: 1608-ban 21 660 forint bevételt könyvelhettek el, 1610-ben pedig a kamara biztosai előzetes kalkulációjukban 30 000 forinttal számoltak, ami a Szepesi Kamara teljes bevételeinek harmada volt.⁷⁸

74 Csak példaként vegyük Scryenyi Mihály és Újvárossy Mátyás jelentéseit: MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1569. március No. 54. Tokaj, 1569.; 1569. augusztus No. 22. Tokaj, 1569. augusztus 14.; 1569. szeptember No. 14. Tokaj, 1569. szeptember 4., MOL MKL SzKL Benigna mandata E 249 (= E 249 Bcn. man.) 1575. No. 86. Bécs, 1575. március 28., E 244 (Min.) 392. köt. fol. 77. Kassa, 1582. május 16. A vegyes adózású területek lakosságának vámmoltatása a kamara véleménye szerint: „Verum de illis, qui sub mixto dominio sunt, qui et Turcis, et suae maiestati solutiones faciunt est potissime quaestio, quam nobis resoluti demisse petimus.” MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 72–74. Kassa, 1575. szeptember 17. A gyöngyösi kereskedőkkel kapcsolatos problémákról: 394. köt. fol. 202. Kassa, 1601. május 5. A bátori és nyíregyháziakról: 394. köt. fol. 510–511. Kassa, 1613. június 11., MOE 7. köt. 20., 60. p.

75 MOL MKL MKA Archivum familiae Rákóczi E 190 No. 4102. Eperjes, 1645. december 21.

76 *Kenyeres*, Uradalmak gazdálkodása 1390. p.

77 ÖStA HKA HFU RN 53. 1588. január fol. 26., MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 12–13. Kassa, 1597. február 20.

78 ÖStA HKA HFU RN 70. fol. 63–68., RN 107. 1615. március fol. 652–654. (1608), ill. az 1610. évi tervzet RN 99. 1610. fol. 78–83.

A XVII. század dekonjunkturális időszakában a vámbevételek érezhetően csökkentek, de a végvárok ellátásában még ekkor is a legnagyobb súllyal estek a latba.⁷⁹ A harmincadszervezet a XVII. században részben a „hosszú háború” miatt bekövetkező területi változásokhoz igazodva változott meg, részben pedig további hivatallal bővült, amely hatékonyabb ellenőrzést tett lehetővé.⁸⁰ A harmincadjövödelmek fontosságát növelte, hogy a kamara készpénz-jövödelmei a vármegyék hadiadójának a rendek kezelésébe kerülésével csökkentek. A kamara ebből az összegből fizette a végvári katonaságot, a püspökségeknek a dézsmabérleteket, és borvásárlással, majd annak kimérésével ebből próbált újabb pénzjövödelmekhez jutni.⁸¹ A kamara szempontjából tehát ez a jövödelemfajta elsődleges volt, mely nélkül — mint azt 1590-ben az Udvari Kamarának írták — a végvárok fenntartása reménytelennek tűnt.⁸² Ez a tény játszott közre abban, hogy a kamara igyekezett a megvámoltatható kereskedők körét mind szélesebbre húzni, és a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepességi mezőváros polgáraitól kezdve a hódoltsági, továbbá a hódoltság szélén élők, valamint a nemesek külkereskedelmének hasznát lefölni.⁸³ Így nem csodálható, hogy a XVII. század elején a nádor fizetésére rendelt harmincadjövödelmek mielőbbi visszaszerzését a Szepesi Kamara erőteljesen sürgette.⁸⁴

A vámjövödelmek növelésére mind Magyarország, mind pedig Lengyelország tekintetében a határlezárások gyakorlatát a kora újkorban igen gyakran alkalmazták. A lengyel uralkodók főként saját jövödelmeik gyarapítása céljából tiltották meg, hogy alattvalóik utazzanak Magyarország, és szállítsanak bort. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy mindkét ország kamarai szervei arra törekedtek, hogy ne saját lakosaik bonyolítsák a kereskedelmet, mivel azok közül többen vámmenteséget élveztek, hanem a másik országból jöjjenek kereskedők, akik a szomszédos országban semmilyen előnyt nem élveztek.⁸⁵ Ugyanez érvényes a Szepesi Kamara tisztviselőire, akik szintűgy emiatt többször javasolták az uralkodónak a

79 A forgalom és a bevételek csökkenéséről: *Zimányi Vera–Prickler, Harald*: Konjunktúra és depresszió a XV–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján, kitékintés a XVIII. századra. In: *AgTSz* 16. (1974) 79–100. p.

80 *Ember*, Közigazgatástörténet 222–224. p.; *Szűcs*, Szepesi Kamara 76. p.

81 MOL E 244 Min. 393. köt. fol. 66. Kassa, 1589. november 3.

82 Uo.: fol. 122–123. Kassa, 1590. július 28., 394. köt. fol. 91. Kassa, 1599. február 1.

83 Ezek a törekvések főként a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve jellemezték a kamara tevékenységét: MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 88. Kassa, 1599. január 14., fol. 108. Kassa, 1599. július 3.

84 MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 599. Kassa, 1617. június 14.

85 *Komoróczy*, Borkivitelünk 22–62. p., különösen 37–39., ill. 49–54. p.

határok lezárását. A kamarák eme érvelését eleinte maguk a városok is támogatták, hiszen árumegállító joguk birtokában a Lengyelország felől beáramló kereskedőknek kötelességük volt az ilyen privilégiumokkal rendelkező városokban beszerezniük a jó minőségű hegyaljai bort. A városok kereskedői tehát ily módon az igen kényelmes közvetítő kereskedelmet űzhették. Hegyalján beszerezték a megfelelő mennyiségű bort, majd saját városuk országos vásárán értékesítették a bel- és külkereskedelmi vám, valamint a hosszú utazás fáradalmainak megtakarításával.⁸⁶ Miután azonban a szabad királyi városok privilégiumait a lengyel kereskedők a XVI–XVII. században egyre kevésbé vették figyelembe, és a városok megkerülésével egyenesen a Hegyalján szőlőbirtokkal rendelkező nemesektől vásárolták fel a bort, a városszövetség mind inkább tiltakozott a kamara e gazdaságpolitikai lépése ellen.

Ennek hátterében a védelmi rendszer fenntartásában mutatkozó problémák álltak. A XVII. században a bécsi udvar nyugat-európai lekötöttsége miatt a magyarországi bevételek szerepe jelentősen megnőtt. (Láthattuk: a városok adója éppen ebben az időszakban emelkedett meg.) Láthattuk, hogy a kamarai bevételek közül a legnagyobb és legmegbízhatóbb a külkereskedelmi forgalom után szedett harmincad volt. Ennek emelése érdekében a század első felére szinte minden város elvesztette harmincadmentességét, melyet a XVI. század folyamán szinte mindvégig megtartottak. A pénzügyben szenvedő védelmi rendszer fenntartására 1635-től az ún. félharmincadot is fizetni kellett, mely alól szinte senki sem kapott mentességet. Ezen felül a felső-magyarországi borkereskedelemben olyan rendszabályokat vezettek be, amelyek a harmincadbevételeket tovább növelték, de a magyarországi kereskedők szerepét szinte a nullára csökkentették. A kamara intézkedései szerint ugyanis a magyarországi kereskedőknek megtiltották a bor kivitelét, a lengyelországiaknak ellenben (a vám tisztes megfizetése fejében) szabad kereskedést engedélyeztek. Ezzel a városok árumegállító joga szinte feleslegessé vált, mivel a lengyel kereskedők kamarai engedélyekkel kereskedhettek.

A hagyományosnak tekinthető lengyelországi konkurencia mellett a városi kereskedőknek a külkereskedelem terén a nagybirtokos nemesség személyében újabb versenytársai akadtak. Miután a XVI., de főként XVII. században a pénzügyigazgatási szervek a főnemesi réteg kölcsöneire, jelentős hadiszállításaiakra és magánkatonaságuk megnövelt létszámára jóval nagyobb mértékben voltak rászorulva, ezért azok gazdasági érdekei még inkább meghatározták a rendi országgyűlések politikai viszonyait. A korszak új gondolkodású nemessége a XVI. századtól kezdve mind jobban részt vett az akkor még virágzó külkereskedelemben leginkább al-

86 MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 4. Kassa, 1575. január 21.

lódiumaikon termelt, valamint jobbágyaiktól adóban beszedett terményeikkel. Emellett számos olyan esetre figyelhetünk fel, amikor a regionálisan és országosan egyaránt jelentős politikai befolyással rendelkező nagybirtokos nemesség minden olyan alkalmat megragadott, hogy jó üzleti érzékkel rendelkező alkalmazottaik útján a magyarországi állatkereskedelemből mind nagyobb hasznot húzzanak.

Elemi érdekük volt tehát, hogy a városok kereskedő polgárainak konkurenciáját a lehető legjobban félretolják, a városok kereskedelmi privilégiumait pedig az országgyűléseken lecsökkentsék. Ez a városokra nézve igen kedvezőtlen tendencia — mint azt láthattuk — szerencsétlen módon egybeesett a bécsi udvar főként a XVII. században követett magyarországi gazdaságpolitikájával, amely során kamarai bevételeik növelése érdekében igyekeztek a külkereskedelem terén minden lehetséges kedvezményt eltörölni. Történt ez annak ellenére, hogy a városok külkereskedelemmel kapcsolatos, belső ellentétektől egyáltalán nem mentes, tevékenysége egységesnek tekinthető. A városok külkereskedelmi előjogaik, vámmentességük, piaci pozícióik megtartása érdekében összehangoltan léptek fel, és ennek köszönhetően a XVI. században jelentős sikereket értek el.

Magyarország esetében azonban a határlezáró tilalmakat nem kizárólag a főként határvédelemre fordított bevételek növelése okozta. A Magyarországon állomásozó katonaság ellátását legalább olyan nagy mértékben figyelembe vették a kamara tisztviselői, mint az uralkodói jövedelmek gyarapításának célját. A déli határvidéken már 1534-ből találunk adatokat arra, hogy a horvát és vend várak ellátása miatt megtiltották a gabona kivitelét.⁸⁷ Rossz termésű esztendőkből, amikor Felső-Magyarország területén nem termelt elegendő szőlő, a katonaság ellátását is figyelembe kellett venni, amellyel más, állandó hadakozásra nem kényszerített országokban nem kellett számolni. Ilyen esztendő volt az 1568-as, amikor a felső-magyarországi birtokokon a szőlőtermés többsége elfagyott, és a kamara udvarbíráinak jelentései már augusztusban egyre-másra futottak be Kassára arról, hogy nem lesz annyi bor, amennyi a végvárak őrségének elegendő lenne. A misztótfalu-iak ugyanekkor arról írtak, hogy „*az Uristen mindenestől fogván [...] annyra el wötte az hideg miatt hogy mind ennye helyen sem talalnanak [szőlőt] ugyan meriük azt mondany hogy ha egy aranyat adnanak egy gerezd zölöyrrt sem talalnanak*”.⁸⁸ A szendrői provizor októberben már szinte teljesen kifogyott a borból, és a német

87 Arhiv Republike Slovenije, Ljubjana, Deželni Stanovi za Krajnsko, Registratura I. Fasc. 8. No. 1. 1534. február 3.

88 MOL E 254 Rcp., inst. et supp. 1568. május No. 29. Misztótfalu, 1568. május 1. A kamarai udvarbírák jelentései: 1568. augusztus No. 31. Szendrő, 1568. augusztus 21., No. 21. Szendrő, 1568. augusztus 30.

katonáknak már nem tudott mit kimérni a vár kocsmájában, így sem ellátásukról nem tudott gondoskodni, sem elegendő jövedelemre nem tudott szert tenni. A következő hónapban már szinte teljes káoszról értesülhetünk, mivel akinek volt valamennyi bora, azt igyekezett a saját hasznára kimérteni. A környéken máshol is hasonlóan szűkölködtek, mivel a nagybirtokos nemesek igyekeztek minden fellelhető bort a maguk részére lefoglalni. A Hegyalján birtokokkal rendelkező Perényi család tagjai már Miskolcra szereztek be a bort, ahol azt saját részükre erőszakkal lefoglaltatták.⁸⁹ A végvárok ellátását ebben az évben királyi parancsra bor helyett sörrel próbálták megoldani.⁹⁰ A várak ellátásának nehézségei a következő években sem enyhültek, hiszen sem Sárospatak, Szatmár, de még Tokaj környékén sem termelt annyi bor, hogy a hadsereg részére elegendő lett volna.⁹¹

A borkereskedelem megakasztása azonban kétélű fegyvernek bizonyult, és a Szepesi Kamara gyakorta került megoldhatatlan helyzetekbe, hiszen amit a borexport tiltásával nyerhettek (vagyis a hadsereg számára elegendő élelmiszer biztosítását), a kamara jövedelmeinek szinte nullára csökkenésével elveszthették azt a pénzbevételt, amiből a környéken maradt (s tegyük hozzá jóval magasabb áron eladható) bormennyiséget felvásárolhatták volna.⁹² Másrészt miután a tiltás és a hiány csak a keresletet, illetve a bor árát fokozta, a kereskedők — kihasználva a megnövekedett keresletet — nagyobb kedvvel használták a Kárpátokon át vezető, a kamara által nem engedélyezett árutakat, ahol a vám kifizetését mellőzve bonyolították le a forgalmat. Ekkora volumenű csempésztést a harmincadhivatalok nem voltak képesek ellenőrizni. Az összes titkos út figyelésére nem volt elegendő emberük, többet felfogadni pedig értelmetlen lett volna, hiszen így ez oly nagy kiadásokkal járt volna, hogy az meghaladta volna a beszédhető jövedelem nagyságát.

89 MOL E 254 Min. 1568. október No. 7. Szendrő, 1568. október 12., 1568. november No. 14. Szendrő, 1568. november 8., No. 15. Szendrő, 1568. november 7.

90 I. Miksa már augusztusban elrendelte megfelelő mennyiségű sör főzését, mivel az összes bor elfogyott. MOL E 249 1568. augusztus No. 258. Bécs, 1568. augusztus 11.

91 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1569. március No. 5. Sárospatak, 1569. március 24., 1569. július No. 32. Tokaj, 1569. július 3., No. 5. Tokaj, 1569. július 18., 1569. október No. 25. Tokaj, 1569. október 2., 1569. november No. 30. Szatmár, november 10., 1570. október No. 1. Tokaj, 1570. október 22., 1571. március No. 1. Szatmár, 1571. március 24.; MOE 9. köt. 538. (1601. Pozsony.)

92 1574-ben a kamara jelentése szerint az udvarbíráknak nem volt pénzük arra, hogy elegendő élelmiszert vásároljanak. Ennek az az oka, hogy a harmincadok jövedelmei teljesen lecsökkentek, s mivel ezek a jövedelmek nem állnak rendelkezésükre a kamara óriási károkat szenvedett. Véleményük szerint a két rossz közül (borhiány, vagy a harmincad kiesése) a kevésbé rosszat kellene választani, és javasolják, hogy inkább a bor kivitelét engedélyezzék. MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 3. Kassa, 1574. október 10.

Éppen ezért a kamara tisztviselői a tiltást általában értelmetlennek találták, és inkább a vámtételek megemelését javasolták az uralkodónak. 1578-ban például a Szepesi Kamara javaslata szerint az addig hordónként egy forintnyi harmincad helyett a bor után négyszeres vámot kellett volna fizetniük a kereskedőknek.⁹³

Az export tiltása nemcsak a bor, hanem minden élelmiszer, valamint hadiárúnak számított termék esetében érvényes volt, de a felső-magyarországi városszövetség, és főként Kassa kereskedelmi érdekeit mégis elsősorban a bor kivitele sértette. A XVI. században vannak arra adatok, hogy a rézkereskedelemben érdekelt Lőcse felhívására a városszövetség tiltakozott a réz kivitelének korlátozása, majd megszüntetése ellen. Eleinte a lőcsei tanács ez irányú törekvéseit a többi város szintén támogatta.⁹⁴ A szepességi rézkereskedelem visszaesésével azonban ezt követően egyértelműen a bor kivitele került a városszövetség gyűlésein részt vevő követek elé. A követek a borexport tiltását egyértelműen támadták, és közösen próbáltak bizonyos engedményeket elérni a Szepesi Kamaránál. Komoróczy György adatgazdag és a lengyelországi borkereskedelem működése és fontosabb jellemzői kapcsán mind máig elengedhetetlen munkájában az 1566-ban Lazarus von Schwendi főkapitány által elrendelt kiviteli tilalmat említi a magyarországiak közül elsőként.⁹⁵ A városszövetség már 1561-ben összehívott egy gyűlést, ahol a küldöttek a felső-magyarországi borexport teljes megszüntetése ellen teendő lépésekről tárgyaltak, és követség küldését indítványozták az uralkodóhoz.⁹⁶ A felső-magyarországi főkapitány által öt évvel később javasolt kiviteli tilalom ellen a városok hasonló eréllyel léptek fel a többi renddel egyetemben. Annak ellenére, hogy az uralkodó a Szepesi Kamara információi, és a Schwendivel folytatott megbeszélés alapján a következő év szeptemberében a bor mennyiségét még elegendőnek ítélte, kiszállítását mégis a harmincad megfizetéséhez kötötte. A két héttel később kiadott rendeletben pedig arra szólították fel a kamarát, hogy minél több bort vásároljanak fel, és a hadsereg számára elraktározott boron túli mennyiséget részben Lengyelországban értékesítsék, részben pedig kocsmáikban árusítsák ki.⁹⁷

93 MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 334. Kassa, 1578. november 4. Vö. még uott 393. köt. fol. 66. Kassa, 1589. november 3.

94 AMK H I. 2528/132. Eperjes, 1564. július 21.

95 *Komoróczy*, Borkivitelünk. 53. p.

96 AMK H I. 2301/33. Eperjes, 1561. január 26.

97 Az 1565. évi terméstről: *Takáts Sándor*: A felsőmagyarországi bortermés 1565-ben. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (= MGSz) 10. (1903) 44-45. A borkivitel megtiltásáról a felső-magyarországi városszövetségnek szóló rendelet: AMK H II. 1566. Bécs, 1566. december 17. Az országgyűlési felterjesztésről: MOE 5. köt. 89., 124.; *Komoróczy*, Borkivitelünk 53. p. Az uralkodó és Schwendi között folyó tárgyalásról: MOL MKL MKA Missiles E 204 (= E

Az 1560-as évek második felében a Habsburgok és az ekkor megszülető önálló erdélyi állam közötti hadjáratok miatt a határzárak „intézménye” a következő évtizedekben is fennmaradt. Ám az állandó hadjáratok és a megnövelt létszámú katonaság igényei, továbbá a gyakori rossz termések miatt a kamara javaslatára az uralkodó, illetve néha közvetlenül a főkapitány is igen gyakran tiltotta meg a bor kivi- telét.⁹⁸ A Lengyelország felé irányuló export megtiltása viszont értékesítési lehetőségeit jelentősen javította azoknak, akik abban valamilyen módon részt tudtak venni. A tilalommal ugyanis egyrészt a kereskedők konkurenciája lecsökkent — a városok többsége bizonyos számú borra tudott kiviteli engedélyt kapni —, másrészt a bor ára is növekedett.⁹⁹ Krakkóban, amely a hegyaljai bor legfontosabb piacának számított, 1571-ben a bor ára az azt megelőző, illetve az azt követő évekhez viszonyítva megnőtt.¹⁰⁰ Ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a borkereskedelemben érdekelt kereskedők közötti konkurenciaharc kiéleződjön, mivel „minél nagyobb a tilalom, annál nagyobb a haszon reménye, melyet a kényelem és az életveszedelem sem tud legyőzni”.¹⁰¹

204 Miss.) I. Miksa – Schwendi, Lazarus von, Prága, 1567. március 27. Az 1567. évi engedélyekről: MOL E 249 Ben. man. 1567. szeptember No. 19. Bécs, szeptember 13., 1567. október No. 1. Bécs, 1567. október 7.

- 98 1550-ben Thorda Zsigmond a felső-magyarországi jövedelmek igazgatója javasolta az uralkodónak, hogy — elsősorban a vámjövödelmek növelése miatt — tiltsa meg a magyaroknak a bor exportját. *Komoróczy*, Borkivitelünk 44–47. p. Ugyanczt indítványozta a kamara 1571-ben is, amivel elsősorban a vámbevételeket akarták megnövelni. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgem. Acten Fasc. 97. 1571. január–december fol. 46. További tilalmakra ld.: AMK Schw. No. 2936. Kassa, 1569. január 14., MOL E 244 Min. 390. köt. fol. 43., 83., 114–115., ill. a kassai követek jelentésében is állandóan a borkivitel megtiltása miatt panaszkodtak. *Németh István [II.]*: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. In: *Fons* 1. (1994) 31–51., 150–178. p. itt 42–44., 156., 160. p.
- 99 Ezt ismerték fel a városok is, amikor felterjesztésükben — a borkivitel tilalma mellett — leginkább azt sérelmezték, hogy az uralkodó túl sok kiviteli engedélyt ad ki „sok külföldinek és más országlakóknak” („plurimis extraneis et etiam Regnicolis”). *H. Németh*, Városok és nagybirtokosok 37. p.
- 100 A krakkói borárakról sajnos csak összesített, a magyar borokat nem kiemelő adatokkal rendelkezünk. Még is mivel a magyar borok fontossága a krakkói borpiacon a XVI–XVII. században meghatározó volt, ezért a borárak ingadozásának fő vonalát meg tudjuk állapítani. 1570-ben a borok átlagára cziüstgrammban kifejezve 12,07 gr volt, 1571-ben azonban már 12,88 gr. 1572-ben ismét egy viszonylagos visszaesés figyelhető meg: 12,35 gr lett. *Pelc, Janusz*: Ceny w Krakówic w latach 1369–1600. Lwów, 1935. (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych 14.) 40. p.
- 101 „Quo major prohibitio, eo majoris lucri spes, quam cum periculo vitae etiam tentat proprii commodi studium.” *Berzevicy Gergely*: De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae, 1797. 160. p.

Miután a városok legfontosabb külkereskedelmi cikke a bor volt, érthető ha az ezt követő években igen élénken reagáltak minden olyan eseményre, amely ezen a téren gazdasági pozícióikat bármilyen módon érinthette.¹⁰² A határlezárások, valamint a bor kivitelének tilalma olyan durva beavatkozás volt a városok kereskedelmébe, hogy a városszövetség összehívott gyűléseit követően költségeket nem kímélve lépett közbe Kassán a főkapitánynál, és a kamara tanácsosainál, illetve küldött követeket Bécsbe, vagy mozgósította ottani hírcsatornáit.¹⁰³ 1575-ben az uralgó parancslevelének kézhez vételét követő napokban azonnal gyűlést hívtak össze a városok Kassán, ahol január 20-án úgy határoztak, hogy ügyükben Rueber főkapitányhoz és a kamarához fordulnak. Mindkét helyen közösen azt javasolták, hogy lemondva féltett harmincadmentességükről, inkább kifizetik az ilyenkor szokásos vámokat, csak ne veszítsék el kiviteli lehetőségeiket.¹⁰⁴ A városok korábbi tapasztalataikat felhasználva kértek engedélyeket, de ekkor is csak korlátozott mennyiségű bor kivitelére kaptak engedélyt. 1571-ben elsősorban a hadiszállítások terén szerzett korábbi érdemeikre való tekintettel a kamara 100–100 hordó kivitelét engedélyezte a városoknak. Ez ugyan töredéke volt a városok borkereskedelemben értékesített mennyiségéhez (ez évente 2500–3000 hordó bor volt),¹⁰⁵

- 102 *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: AgTSz 11. (1969) 1–19. p.; *Geccsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. In: AgTSz 14. (1972) 340–352. p.; *Granasztói György*: A kassai kereskedelem a 16. században. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) (A továbbiakban: *Granasztói*, Kassai kereskedelem.) 63–82. p.
- 103 Csak néhány példát felsorolva: AMK H I. 3411/69. Lőcsc, 1577. január 28., H II. Kassa, 1577. január 1., MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 434. Kassa, 1580. február 13., AMK Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administrativy, Formulac iuramenti pro officialibus et regulac pro senatoribus (= for.) 4. fol. 273–279. Kassa, 1589., MOL E 249 Ben. man. 1590. No. 9., AMK H I. 4236/32. Bártfa, 1590. január 8., Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administrativy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor) (H III/2. mac.) 28. fol. 100–101. 1585. november 14., mac. 30. fol. 199. 1589. december 1., mac. 34. fol. 74. 1590. június 7.
- 104 AMK H III/2. mac. 18. fol. 28. Kassa, 1575. január 20., MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 3. Kassa, 1575. január 21. Az uralgó parancslevele és a városszövetség reakciója: MOL E 249 Ben. man. 1574. No. 356. Bécs, 1574. december 14.
- 105 *Takáts Sándor*: Borkivitelünk Lengyelországba 1637–1641-ig. In: MGSz 5. (1898) 113–116. p.; *Takáts Sándor*: Borkivitelünk Lengyelországba 1610 és 1611-ben. In: MGSz 6. (1899) 86–87. p.; *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: AgTSz 11. (1969) 1–19. p.; *Granasztói*, Kassai kereskedelem 63–82. p.

de még a városok által tárgyalási alpnak tekinthető 1000 hordóhoz képest is.¹⁰⁶ A kamarával kötött kompromisszumos megoldás lehetővé tette, hogy a városok kereskedői azon kevesek közé kerülhettek, akik a tiltó határozatok ellenére a lengyelországi borpiacon jelen maradhattak. 1588-ban és 1592-ben a felső-magyarországi városok követői ünnepélyesen tiltakoztak az országgyűlésen hozott határozatok ellen.¹⁰⁷ A városok a bécsi udvari szervek, de különösen az Udvari Kamara számukra megbízható hivatalnokait is arra bíztatták, hogy kereskedők számára mindenképpen biztosítsák az évi 60–100 hordó kiviteléhez szükséges uralkodói menlevelet.¹⁰⁸ A XVI. század során a felső-magyarországi városszövetségnek ezt az engedélyt mindvégig sikerült megszereznie. 1566 és 1572 között a városok kereskedői érdekeikre való tekintettel félharmincad fizetése mellett kereskedhettek, 1588-tól 1603-ig pedig minden egyes Lengyelországba kiszállított hordó bor után két forint vámot fizettek, ugyanúgy mint a lengyel kereskedők.¹⁰⁹

A városszövetség országgyűlési követőinek az egyik legfontosabb feladatává tették, hogy minden körülmények között tiltakozzanak az esetleges határlezárások ellen. Ha azonban nem tudták megakadályozni a borkivitel megtiltását, akkor tárgyalásokat kezdtek arról, hogy a városszövetség tagjai számára még a szokásos harmincadnál magasabb vámmal is engedélyezzék, hogy kereskedők elegendő számú bort szállíthassanak ki. Az 1601., 1603., 1606. és 1609. évi országgyűléseken részben a Magyarországon állomásozó nagyszámú katonaság, részben pedig tisztán a harmincadjövödelmek megemlése céljából ismételtelen megtiltották a bor szabad kereskedelmét.¹¹⁰ A városszövetség követői azonnal tárgyalásokat kezdeményeztek, és már Pozsonyból közösen szövegezték meg kérvényüket, melyben adó- és hadi terheikre hivatkozva kérték a városok kereskedői számára a borexport

106 MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 7., 11., 32., ill. MOL E 249 Ben. man. 1571. No. 23. 1571. február 19. 1590-ben a városszövetség követői hasonló mennyiségről kezdtek el tárgyalni a kamarával. MOL E 249 Ben. man. 1589. No. 298., 1590. No. 13., 1594. No. 120-121., 1595. No. 7., 1596. No. 90., 1599. No. 79., MOL E 244 Min. 393. köt. fol. 183. Kassa, 1591. július 19., 394. köt. fol. 96. Kassa, 1599. március 29.

107 AMK Schw. No. 4295., 4297., 4307.

108 Johann Poltz kamarai titkár, akivel a városszövetség hírforrásaként több esetben találkozunk, 1590-ben például megkérdősen hathatósan járt közben, hogy a városok engedélyt nyerjenek el különféle mennyiségű bor kivitelére. AMK H I. 4226/48. Bécs, 1590. január 20., 4226/53. Bécs, 1590. január 29., 4226/111. Bécs, 1590. február 27. Más tisztviselőkre: 3411/67. Bécs, 1577. október 2., 3715/6. Bécs, 1582. március 31., 4718/119. Ebersdorf, 1597. október 10.

109 ÖStA HKA HFU RN 75. 1603. január fol. 25.

110 MOE 10. köt. 208., 231., 284., 293. p. (1603. Pozsony), 12. köt. 752. p. (1606. Pozsony); CJH 1601:17., 1609:43. tc.

engedélyezését.¹¹¹ Az 1601-ben hozott törvénycikk esetében a városok végül nem kaptak mentességet, mivel a háború miatt az uralkodónak minél több pénzre, és jövedelemre volt szüksége. Emellett a Szepesi Kamara tanácsosai igen nehezményezték, hogy a városok harmincadmentesen akarták kivinni a bort. Annak ellenére ugyanis, hogy a harmincad kifizetése fejében korábban rendelkeztek ilyen engedménnyel, a városok kereskedői rendszeresen megtagadták a harmincad kifizetését, sőt a lőcseiek, valamint Anton Roll gölnici és szomolnoki bányabérlő nagy mennyiségben csempészték ki az országból engedély nélkül ezüstöt és rezet, aminek kivitelét a törvények már évek óta tiltották.¹¹²

1609-ben a városok országgyűlési követei számára — miután az uralkodói előterjesztésben felmerült a borkivitel tilalmának eszméje — a városok szenátusai nyomban utasítást küldtek, melyben felszólították őket, hogy tiltakozzanak a kiviteli tilalom ellen. Mivel „*az szabad varasokban csak az egi kis szabadsaghoz keszek szaparadnak, ha ez szabadsagtol megh fosztatnak az polgari tarsasaghis megh fogiatkozik es minden fele privati et publici proventusok megh fogiatkoznak es igi [...] pusztulasa kovetkizik az varosnak holot mint jovevinibol alnak az varasok.*”¹¹³ A városok követei valóban minden lehetségest megtettek, hogy ezt elkerüljék. A bécsi udvarban jelentős befolyással rendelkező Thurzó Györgyhez (akit ezen az országgyűlésen választottak nádorrá), és Dóczy András későbbi felső-magyarországi főkapitányhoz fordultak támogatásért. A két nagyúr ekkor a kért segítséget megadta, de mégis csak annyit tudtak javasolni, hogy ez ügyben a követek az uralkodóhoz forduljanak. További támogatókra azonban nem leltek, mivel annak ellenére, hogy az urak szállásait sorra járták, azok nem támogatták őket. Később beadott kérelmük ügyében pedig már előre jelezték a városoknak, hogy nem sok jót várhatnak, mivel „*az urak és orzagh keözul seök gonoz akaroink vadnak.*”¹¹⁴ A nádorrá választott Thurzó új tisztségében már nem volt oly kedvező véleménnyel a városok kérését illetően. Nemhogy nem támogatta a városokat, de (noha a többi nemesi küldött beleegyezett ebbe) azt sem engedte, hogy az alsó ház közösen benyújtott panaszai között szerepeljen a városszövetségnek a borkivittel kapcsolatban benyújtott javaslata. A követek ennek ellenére mindent megtettek: „*az mi tehetsegünk szerint, az orzagh elot protestaltunk contradicaltunk, de semmi szonknak*

111 AMK Schw. No. 5012.

112 ÖStA HKA HFU RN 75. 1603. január fol. 215–217., február fol. 1–2., MOL E 244 Min. 394. köt. 254., 307., 382. p.

113 AMK H II. Kassa, 1609. december 9., H I. 5323/13. Kassa, 1609. december 11.

114 AMK H I. 5323/21. Pozsony, 1609. november 27., 5323/10. Pozsony, 1609. december 2., 5323/2. Pozsony, 1609. december 12.

semmi kialtasunk es keönieorgesunknek helie nem volt mert miniaian az egy Palatinusra nezenek ebben, az meli Palatinussal ez elottis eginehaniszor szolván, azt mondotta hogj ez vgian eö felsege akarattia, [...] mert ezekkel immar az Magiaroktul mi semmi iot nem varhatunk, mit adgion az Úr Isten mi azt nem tudhattiuk, mert remensegunk ez dologh felol hogj masra vihessuk igeön kiczin vagion..."¹¹⁵ Thurzó és a nemesi rend reakciója szinte természetesen tekinthető, hiszen éppen az ő érdekük volt, hogy ne a magyar (általában városi) borkereskedők szállítsák ki Hegyaljáról, hanem a lengyelek jöjjenek a szőlőbirtokosok kúriájára. A kamara által elrendelt határozat használta ki a XVII. század harmincas éveiben Csáky István is, aki frissen megszerzett hegyaljai birtokainak termését árusította ki a Magyarországra érkező lengyel kereskedőknek. Ő maga azonban a lengyel kereskedők csábításán és ellátásán túl mást nem szervezett meg, nem épített ki a Nádasdiakhoz, vagy a Zrínyiekhez hasonló kereskedelmi hálózatot.¹¹⁶

A XVII. században a határlezárások gyakorlata nem szűnt meg, sőt, a harmincadjövendelmek növelése miatt általánosan kezdték el használni, és a kamara tisztviselői előszeretettel ajánlották az uralkodónak, mint a jövendelmek gyarapításának biztos eszközét. A század elején, amikor a bécsi udvar elsősorban a magyarországi pénzforrásokat kihasználva tervezte a védelmi rendszert fenntartani, a harmincadkiváltásokat igyekeztek megszüntetni, és mind a városi kereskedőtől, mind pedig a nemesi termelőktől beszedni a külkereskedelmi vámot.¹¹⁷ A század közepén szintúgy a már nem oly virágzó külkereskedelem jövedelmeiből próbálták az ország védelmének fenntarthatóságát megoldani. 1635-ben a védelmi rendszer fenntartására újabb külkereskedelmi vámot vezettek be, amely a rendes harmincad fele volt, és fizetése alól senki sem volt mentes. A kamara prominens képviselője, Rauch Dániel főharmincados minden esetben támogatta a határlezárások gyakorlatát.¹¹⁸ Ennek hatásai a felső-magyarországi városokat főként a lengyel kereskedőkkel vívott konkurenciaharc területén érte kedvezőtlenül. A határlezárások kapcsán a felszabadító háborúk idején találkozunk újra azzal az érveléssel, amely a hadsereg ellátási szempontjait tartotta elsősorban szem előtt. 1685-ben az Udvari Kamara leiratában arra intette a Szepesi Kamarát, hogy a török ellen vonuló felső-magyarországi császári haderő számára mindenképpen biztosítson elegendő

115 AMK H I. 5328/7. Pozsony, 1609. december 27.

116 Kiss István, N.: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 4. (1968) 135–156. 144–156. p.; N. Kiss: Die Rolle der Magnaten. 451–482. p.

117 ÖStA HKA HFU RN 107. 1615. március fól. 534–540., 659–666.

118 MOL E 204 Miss. Nyék, 1646. szeptember 17., Nyék, 1652. július 11., Nyék, 1660. augusztus 17.

élelmet, ha kell zárassa le a határokat, és akár Lengyelországból is szerezzen be annyi gabonát, amennyit elegendőnek ítél.¹¹⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kora újkori magyarországi városfejlődés gazdasági szempontjai tekintetében az állandó hadiállapot igen kedvezőtlenül érintette a városok polgárságát. Kereskedelmi tevékenységüket (főként a legnagyobb haszonnal kecsegtető borkereskedelmet) ugyanis a háború okozta ellátási problémák nagy mértékben befolyásolták. A szabad felvásárlást a katonaság helyi igényeire lekötött dézsmák mind nagyobb arányú kamarai bérlete akadályozta. A kivített befolyásoló tényezőket a mind megterhelőbb katonai kiadások szintén döntően meghatározták. Az állandó pénzhányban szenvedő kamara jövedelmeinek megnövelése miatt igen gyakran fordult a határlezárások gyakorlatához, amely útján a védelmi rendszerre fordítható külkereskedelmi vámok nagysága gyarapodhatott. Az igazán válságos évek azok voltak, amikor közvetlenül a Felső-Magyarországon állomásozó katonaság ellátási igényeit a rossz termés nem tudta kielégíteni. Ekkor a több tízezer katona élelmezését kellett hasonló eszközökkel fenntartani. Ezek a tényezők járulnak ahhoz, hogy a XVI–XVII. századot illetően a kamara hadigazdálkodásáról beszélhetünk, mivel akkor mindent az ország védelmét ellátó hadseregszükségletei határoztak meg, a pénzügyigazgatás mindent ennek rendelt alá.

Miután a magyarországi céhszövetségekről, a kora újkori belkereskedelem részleteiről a várospolitikánál is kevesebb ismeretekkel rendelkezünk ezért az általánosítás ez esetben igen nehéz, akár felelőtlenségnek is tekinthető. Tanulmányunkban így csak a felső-magyarországi városösszövetség céh ügyekkel kapcsolatos tevékenységével kapcsolatban nyilatkozhatunk. A felső-magyarországi városösszövetség tagjainak belkereskedelmi pozícióinak védelme szintén a városösszövetségre hárult. A városösszövetségben vezető helyet elfoglaló Kassa érdekei itt érvényesültek a legnyilvánvalóbban. A városok gazdasági érdekeinek érvényesítésére a XV–XVI. században létrejövő céhszövetség szolgált. A XVII. század első feléig a céhszövetségen belül kialakult az a rangsor, amely a szövetség fennállásáig megmaradt. A céhszövetség politikáját ekkorra Kassa irányította, a városösszövetség gazdaságpolitikáján belül a kassai polgárok érdekei domináltak. A XVI–XVII. század fordulójára a városösszövetség tagjainak, valamint a korábban Lőcséhez tartozó szepességi városok céhei csatlakoztak (kénytelen-kelletlen) a kassai főcéhhez. A városösszövetség tagjainak nyomására ekkoriban alakult ki az a gyakorlat, hogy a főcéhbe kényszerített mezővárosi céheket elsősorban a városösszövetség céhszövetségébe vették fel. Noha a céhszövetségen belül is Kassa fölénye nyilvánult

119 MOL E 249 Bcn. man. 1685. No. 20. Bécs, 1685. november 16.

meg, de a városok így jóval nagyobb befolyást kaptak, mint korábban. A XVII. század első negyedétől kezdve egyre inkább olyan jelenségekre figyelhetünk fel, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a városszövetség a piacörzetéhez tartozó mezővárosok feletti irányítást igyekeztek még szorosabbá tenni. A felső-magyarországi városok a céhszövetségbe kényszerítették ezeket a mezővárosokat, oly módon, hogy csak abban az esetben engedték a mezővárosok mestereit a városi piacokra, illetve akkor ismerték el a mezővárosi mestereknél tanult legények idejét, ha ezek a mezővárosok elismerik maguk felett a céhszövetség fennhatóságát.¹²⁰ A városok számára ez számos előnnyel járt: a városszövetség mesterei a mezővárosokban kedvező piaci lehetőségekhez jutottak, a mezővárosok mesterei viszony erős ellenőrzés alatt álltak. A felső-magyarországi városszövetség regionális politikájának a városszövetség közös törvénykönyvének elterjedésében is jól megmutatkozik. A városok által 1649-ben összeállított jogi gyűjteményt a térség mezővárosai közel egy évtized alatt sorra átvették, saját jogrendjükben pedig következetesen alkalmazták.¹²¹

A központi szervek és a szabad királyi városok viszonya időben meglehetősen eltérő volt. A tizenöt éves háború időszakáig a városok és a kamarai szervek közti viszony meglehetősen jónak tekinthető. A városok politikai képviselőit e korszakban — annak ellenére, hogy a királyi városhálózat tagjai mind jobban arra kényszerültek, hogy érdekeik védelmében összehangoltan védekezzenek — Magyarországon még mindig a városszövetségek látták el. Az ország összes szabad királyi városa valamelyik csoportosulásnak volt a tagja. A városszövetségek a közös gyűléseiken hozott határozatok alapján (a németországi és ausztriai városszövetséghez hasonlóan) léptek fel politikai érdekeik kapcsán. A városszövetségek fellépésének másik legfontosabb területe az országgyűlések voltak, ahol a királyi

120 Németh István, H.: A szabad királyi városok mezővárosi politikája a XVII. században. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád. Bp., 2000. 229–243. p.

121 A városok különleges bíróságáról: Németh István [H.]: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez. Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Bp., 1998. Szerk.: Tusor Péter. 379–387. p. A törvénykönyv szövegvariánsai és nyomtatott változata: Sárospataki Református Könyvtár, Kézirattár No. 75., RMK II. No. 2057., Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Tanácsai anyag, Gönc mezővárosi protokolluma, 1658–1817. A törvénykönyvről: Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. Bp., 1877. (Értekezések a történettudomány köréből VI/9.) A törvénykönyvek elterjedéséről a Hegyalján: Németh Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében. A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései. In: AgTSz 30. (1988) 306–338., 307. p.

városhálózat (azaz a szabad királyi városok) tagjainak követői egymással összehangoltan léptek fel közös érdekeik védelmében. A XVII. századtól kezdve figyelhetünk fel arra, hogy a városok a diétákra oly módon is felkészültek, hogy a tárgyalásokat megelőzően a mindannyiukat érintő ügyekben a városszövetségek léptek egymással kapcsolatba és egyeztették álláspontjukat.¹²²

E városszövetségek a XVI. század folyamán hatékonyan működtek együtt a kamarákkal, a polgáraik által nyújtott állandó kölcsönök a kamarák visszatérő pénzügyi problémáit oldották meg. Ennek fejében a helyi pénzügyi szervek a városok kérelmeit általában kedvezően bírálták el, ami egyértelmű előfeltétele volt annak, hogy a bécsi Udvari Kamara és az uralkodó a városok előterjesztéseit megfelelő módon ítéljék meg. A XVII. század elejétől a század közepéig e viszonyban fordulat következett be. A várospolitikában, elsősorban a hosszú háború következtében előálló állami fizetésektelenség, valamint a magyarországi hadszíntértől való elfordulás miatt a bécsi udvar pénzügyi szervei részéről is felmerültek olyan igények, amelyek arra irányultak, hogy a városokat közvetlenebbül, abszolutista módon irányíthassák. Éppen emiatt merült fel a II. Mátyást körülvevő pénzügyi szakértők részéről a XVII. század elején az igény, hogy a városok adózásának hatékonyabbá tétele végett a szabad királyi városokat felmérje. Két olyan felmérést ismerünk, amely erre irányult: 1603-ban és 1613-ban küldtek ki biztosokat a királyi városhálózat összes városába. A biztosok elsősorban valóban a városok jövedelmeit és a védelmi rendszerben való részvételüket mérték fel, de megjelentek az abszolutista várospolitika olyan elemei is, mint a városi tanács összetételének ellenőrzése, a városi bevételek kamarai felülvizsgálata.¹²³

A II. Mátyás uralkodásakor megjelenő igények azonban csak jóval később, az 1670-et követő intézkedésekben valósultak meg. Feltehetően a két felmérés is azt a korábban kialakulhatott képet erősítette meg az uralkodóban, amely már a XVI.

122 Az együttműködés a növekedő adóterhek következtében alakult ki. (pl. AMK H III/2. mac. 50. fol. 24. 1610. április 24., fol. 143. 1610. december 1., Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltár, Sopron város Lad. XLV et UU Fasc. 1711. No. 617. Pozsony, 1611. április 28.) A XVII. század második felére ez igen szorossá vált. Az 1703. évi cseményekkel kapcsolatban pl. ld.: AMK Schw. No. 12398. Kiszceben, 1703. március 24.

123 Az 1603. évi vizsgálatról: ÖStA HKA HFU RN 79. 1603. július fol. 354–355., RN 80. 1603. szeptember fol. 225–227. Bécs, 1603. június 14., ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Österreich, Protokolle (= HKA HFÖ Prot.) Bd. 550. fol. 154. 1603. június No. 11., fol. 158. No. 14., fol. 194. 1603. július No. 27., „Instructio dominis commissariis ad liberias civitates expeditis data.” ÖStA HKA HFU RN 82. 1604. január fol. 173–176., ÖStA HKA HFÖ Prot. Bd. 571. fol. 56. Az 1613. évi vizsgálatról *Felhő Ibolya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: LK 24. (1946) 209–267. p. (a továbbiakban: *Felhő*, A szabad királyi városok.)

században is egyértelmű volt: a magyarországi városhálózat túl gyenge ahhoz, hogy a királyi hatalom megfelelő módon támaszkodhasson rá. Éppen ezért a nyugat-európai nagyhatalmakkal elfoglalt bécsi udvar a magyarországi hadszínteret, s vele együtt a városokat is szinte magára hagyta. Pontosabban a védelmi rendszer fenntartásában jelentős szerepet vállaló nagybirtokos-nemesi rendre bízta. Nem véletlen, hogy a városok ellen hozott törvények ebben az időszakban születtek. A törvényekben a nemesség és a vármegye mind nagyobb tért hódított meg a városi életből. Egyetlen kivételnek tekinthetők az alsó-magyarországi bányavárosok. Esetükben, pénzügyi fontosságuknál fogva, a bécsi udvar abszolutista jellegű kormányzása volt a jellemző.¹²⁴ Épp úgy, mint a század közepétől az egész királyi városhálózatra. Ebben az időszakban a szabad királyi városok közössége több új taggal bővült, ezzel együtt a kamara beavatkozási kísérletei is megsűrűsödtek. A városok közös politikálása ennél fogva jóval összehangoltabb lett, mint korábban. Az egyre növekvő adók, a katolikus megújulás és a nemesi rendek támadásai ellen általában a magyarországi szabad királyi városok (több kevesebb sikerrel) közen, összehangoltan védekeztek.

Az I. Lipót nevével fémjelzett abszolutista kísérlet az 1670-es évektől gyorsult fel. A városok testületeit megbízható katolikusokkal (néhol kamarai tisztviselőkkel, vagy nemesekkel) töltötték fel. Az éves tisztújítás a kamarák biztosainak felügyelete alatt ment végbe. A városok eztán kötelesek voltak éves számadásaikat a Magyar Kamarának, a 18. századtól kezdve pedig tanácsülési jegyzőkönyveiket a Helytartótanácsnak beküldeniük.¹²⁵ Középkori kiváltságaikat (árumegállító jog,

124 Az udvar törckvésit jól jellemzi a CJH 1647:83. tc.

125 *Felhő*, A szabad királyi városok 248–265. p. ÖStA HKA HFÖ Prot. Bd. 903. 1671. fol. 6. 1671. január 16. „An die hung. Cammer, was gestalten Ihre Kaysl. Hoffkanzley an hern Joanelli abgangen rescripts, wollen, daß in allen kaysl. freyen Stätten, sonderlich aber in denen Hungarischen Pergstetten zue denen Ämbtern zugleich auch die Catholische genohmben werden, und discs möchte aniezo bey der Deputation an die Statt Schembnitz zu obscribieren sein, Sic Camer aber wolle de modo et personiischer gemüths manung zu eröffnen.” fol. 16. 1671. január 21., *Hain*, Szepességi krónika. 402. p. A kassai tisztújítás ügyében 1675. december 23-i előterjesztésben a kamara embere elsősorban a tanács és a választott község katolikus többségét hangsúlyozta. MOL E 210 Misc. Civ. 15. t. No. 11. Kassa, 1675. december 23. A tisztújítások folyamatos kamarai ellenőrzéséről: *Hain*, Szepességi krónika. 445., 451., 454., 463. és 480., p. ill. MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Litterae Camerac Hungaricae A 20. 1696:14., 1699:4., 16., 1701:25–27., 1702:11., 17., 21., 28., 30–32., 1703:7–8., 14., 1704:8., 1706:4., 1707:4., 1708:3., 1709:2–3., 5–8., 11–12., 1710:2., 41., 45. A Helytartótanács szerepéről: *Felhő Ibo-lyá–Vörös Antal: A Helytartótanácsi levéltár*. Bp., 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.) 157–158. p.

harmincadmentesség) pedig éppen ebben az időszakban veszítették el. A korszak egyben a városszövetségek alkonyát is jelentette. Az adott politikai körülmények közepette ugyanis nem tudtak hatékonyan fellépni, a század végére pedig már nem volt mit védeniük. A városszövetségek éppen ezért bomlottak fel ebben az időszakban. Miután a városszövetségek mellett a városok együttes politizálásának ekkorra még nem alakult ki más alternatívája, ezért a szabad királyi városok érdekvédelme jelentősen visszaesett. Ekkor már az állam ellenőrző szerepe teljes mértékben érvényesült, gazdaságpolitikája pedig a korszak ideológusai által kidolgozott rendszereken nyugodott. A várospolitikában tehát éppen úgy végbe ment a korszakváltás folyamata, mint az ország fejlődésében. A városok a török elleni felszabadító háborúk és az ezt követő felkelések után immáron a felvilágosult abszolutizmus irányába elmozduló államban találták magukat, középkori bezárkózásuk véget ért.